

53277

STANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**DİDİM KLAROS KUTSAL ALANLARI VE
ANADOLU APOLLON TAPINAKLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CAN KURAY

53277

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 15 Ocak 1996

Tezin Savunulduğu Tarihi : 30 Ocak 1996

Tez Danışmanı

: Doç.Dr.İlknur KOLAY

Diğer Jüri Üyeleri

: Prof.Dr.Filiz ÖZER

Prof.Dr.Metin AHUNBAY

OCAK 1996

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

ÖNSÖZ

Bu alışmada Apollon'a adanmış Didim Klaros kutsal alanları ve Anadolu'daki diğeri Apollon tapınakları mimari özellikleri incelenmiştir.

Tezin hazırlanmasında Alman Arkeoloji Enstitüsü Kitaplığı, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Kitaplığı, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kitaplığı ve İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Kitaplığından yararlanılmıştır.

Çalışmamın hazırlanması sırasında önerileriyle beni yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen sayın hocam ve değeri danışmanım Doç.Dr.İlknur Kolay'a, bana anlayışlı davranan sevgili eşime teşekkürü borç bilirim.

Can Kuray

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	ii
ŞEKİL LİSTESİ	v
EK LİSTESİ	vii
ÖZET	viii
SUMMARY	ix
BÖLÜM 1. GİRİŞ	1
BÖLÜM 2. APOLLON KÜLTÜ	2
2.1. Yunan Mitolojisinde Apollon	2
2.1.1. Apollon'un Kişiliği ve Sıfatları	13
2.1.2. Apollon'un Aşkları	19
2.1.3. Festivaller	23
2.2. Roma Devrinde Apollon	25
2.3. Apollon'un Orijini Üzerine Düşünceler	26
BÖLÜM 3. DİDİM APOLLON TAPINAĞI	28
3.1. Yazılı Metinlerde Didim Tapınağı ve Kazı Tarihi	28
3.2. Didim Apollon Tapınağı ve Çevre Yapıları	29
3.3.1. Arkaik Tapınak	42
3.3.1.1. Tapınak Mimarisi	44
3.3.1.2. Bezeme	44
3.3.2. Hellenistik Tapınak	46
3.3.2.1. Tapınak Mimarisi	46
3.3.2.1.2. Bezeme	56
3.3.2.2. Naikos	62
3.3.2.2.1. Bezeme	66
3.2. Didim Kehanet İşlevi	66
BÖLÜM 4. KLAROS APOLLON TAPINAĞI	71
4.1.1. Yazılı Metinlerde Klaros Apollon Tapınağı ve Kazı Tarihi	71
4.2. Klaros Apollon Tapınağı ve Çevre Yapıları	73
4.2.1. Arkaik Tapınak	78

	Sayfa
4.2.2. Roma Dönemi Tapınağı	81
4.2.2.1. Tapınak Mimarisi	81
4.2.2.1.1. Tapınaktaki Heykel Gurubu	92
4.2.2.2. Sunak	92
4.3. Klaros Kehanet İşlevi	99
BÖLÜM 5. ANADOLU'DAKİ DİĞER APOLLON TAPINAKLARI	100
5.1. Chrysa Apollon Tapınağı	100
5.2. Letoon Apollon Tapınağı	100
5.3. Alabanda Apollon Tapınağı	101
5.4. Aigai Apollon Tapınağı	102
5.5. Sagalassos Apollon Tapınağı	102
5.6. Side Apollon Tapınağı	103
5.7. Hierapolis Apollon Tapınağı	103
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	105
KAYNAKLAR	110
EKLER	113
ŞEKİL KAYNAKÇASI	128
EK KAYNAKÇASI	130
ÖZGEÇMİŞ	131

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 2.1. Bebek Apollon ve Delphi Yılanı	7
Şekil 2.2. Apollon ve Tityos	9
Şekil 2.3. Herakles ve Apollon	11
Şekil 2.4. Zeus ve Apollon	12
Şekil 2.5. Apollon, Artemis ve Niobe'nin çocukları	16
Şekil 2.6. Marsyas	18
Şekil 2.7. Marpessa ve Apollon	21
Şekil 3.1. Didim kutsal alanında altar	30
Şekil 3.2. Didim kutsal alanında kuyu	31
Şekil 3.3. Didim arkaik sınır duvarı	33
Şekil 3.4. Didim stadiumu	34
Şekil 3.5. Didim kâhin evi	35
Şekil 3.6. Miletli Didime bağlayan kutsal yol	37
Şekil 3.7. Didim temenos içindeki kutsal yol	38
Şekil 3.8. Didim kutsal yol üzerindeki odalar	39
Şekil 3.9. Didim kutsal yoluna ait aslan	40
Şekil 3.10. Didim kutsal yoluna ait rahip heykeli	41
Şekil 3.11. Didim kutsal yoluna ait oturan kadın heykeli	43
Şekil 3.12. Arkaik Didim tapınağı rekonstruksiyonu	45
Şekil 3.13. Hellenistik Didim tapınağı Doğu cephesi	47
Şekil 3.14. Didim pronaos orta açıklığı	48
Şekil 3.15. Didim tapınağı tünel girişi	49
Şekil 3.16. Didim naos tünel çıkışı	51
Şekil 3.17. Didim iki sütunlu odaya çıkan merdivenler	52
Şekil 3.18. Didim iki sütun odası	53
Şekil 3.19. Didim iki sütun odası yan merdivenleri	54
Şekil 3.20. Didim tapınağı naos duvarı	55
Şekil 3.21. Didim tapınağı peristasis kasetleri	57
Şekil 3.22. Didim tapınağı Küçük Asya İyon kaidesi	58
Şekil 3.23. Didim tapınağı Doğu cephesi kaidesi	59
Şekil 3.24. Didim sütun volütünde Zeus büstü	60
Şekil 3.25. Didim sütun volütünde Apollon büstü	61

	Sayfa
Şekil 3.26. Didim tapınağı entablaturu	63
Şekil 3.27. Didim naos duvarı pilastr frizi	64
Şekil 3.28. Didim meander kabartması	65
Şekil 3.29. Naikos ön cephe rekonstruksiyonu	67
Şekil 3.30. Naikos yan cephesi	68
Şekil 4.1. Klaros kutsal alanında propylaea	74
Şekil 4.2. Klaros kutsal alanında sütunlu yapı	75
Şekil 4.3. Klaros kutsal alanında exedra	76
Şekil 4.4. Klaros kutsal alanında ev kalıntıları	77
Şekil 4.5. Klaros kutsal yolu Appuleius sütunu	79
Şekil 4.6. Klaros kutsal yolu dikdörtgen kaide	80
Şekil 4.7. Klaros tapınağı arkaik sunağı	82
Şekil 4.8. Klaros tapınağı sütun başlığı	83
Şekil 4.9. Klaros tapınağı arşitravı	84
Şekil 4.10. Klaros tapınağı metop frizi	86
Şekil 4.11. Klaros tapınağı krypte inen merdivenler	87
Şekil 4.12. Klaros tapınağı yer altı koridoru	88
Şekil 4.13. Klaros tapınağı Doğu odası girişi	89
Şekil 4.14. Klaros tapınağı Doğu odası içi	90
Şekil 4.15. Klaros tapınağı haberleşme kapısı	91
Şekil 4.16. Klaros kutsal alanında Leto'nun gövdesi	93
Şekil 4.17. Klaros kutsal alanında Leto'nun bacağı	94
Şekil 4.18. Klaros kutsal alanında Apollon'un ayağı	95
Şekil 4.19. Klaros kutsal alanında Artemis'in gövdesi	96
Şekil 4.20. Klaros kült heykel gurubu modeli	97
Şekil 4.21. Klaros tapınağı sunağı	98

EK LİSTESİ

	Sayfa
Ek A Türkiye haritası.....	114
Ek B Didim Arkaik tapınak planı.....	115
Ek C Hellenistik Didim tapınak planı	115
Ek Ç Didim Naiskos planı	116
Ek D Klaros durum planı	117
Ek E Klaros propylaea planı.....	118
Ek F Klaros tapınak planı	118
Ek G Chrysa Apollon tapınağı planı.....	119
Ek Ğ Letoon kutsal alanı planı.....	119
Ek H Alabanda şehir planı	120
Ek I Alabanda Apollon tapınağı planı.....	120
Ek İ Aigai Apollon tapınağı planı	121
Ek J Sagalassos şehir planı	122
Ek K Sagalassos Apollon tapınağı üzerindeki kilise planı.....	123
Ek L Side şehir planı.....	124
Ek M Side Apollon ve Athena tapınak planları.....	125
Ek N Hierapolis şehir planı	126
Ek O Hierapolis Apollon tapınağı planı	127

ÖZET

Kehanet eski Yunanlıların hayatında önemli bir yer tutmaktaydı. Anadoluda Apollon'a adanmış olan Didim ve Klaros kutsal alanlarındaki tapınaklar, kehanetiyle ün kazanmış önemli mağbetlerdir. Didim ve Klaros kutsal alanlarında kuyu ve koruluk gibi tabi varlıkların bulunmasından dolayı bu tapınakların buralara kurulması uygundu.

Didim ve Klaros tapınaklarının kehanet özelliği olduğu için, bu tapınakların iç planları kehanet işlevi ön planda tutularak, alışılmışın dışında düzenlenmiştir. Anadoludaki diğer Apollon tapınaklarında ise kuyu koruluk gibi tabi varlıklara raslanmaz. Yani bu tapınakların kehanet özelliği yoktu. Didim ve Klaros tapınaklarının alışılmışın dışında olan planları bu tapınakları, kehanet özelliği olmayan diğer Anadolu Apollon tapınaklarından ayırmaktadır. Bu araştırmada ayrıca Anadoludaki Apollon tapınaklarının çoğunlukla peripteros plan şemalı olduğu ve bu tapınakların Doğu-Batı doğrultusunda yönlendirilmiş olanlarının fazla olduğu anlaşılmıştır.

SUMMARY

DIDYM KLAROS SANCTUARIES AND APOLLON TEMPLES IN ANATOLIA

Didym and Klaros are the two oracular centres of Apollo in Anatolia. They were as famous as Delphi in antiquity and their foundation go back to Archaic period.

In this thesis Didym and Klaros sanctuaries introduced and two temples of that sanctuaries indicated that their unusual interior plans were designed for the oracular purpose of these temples. In addition, in this thesis the other Anatolian Apollo temples are examined and researched whether these temples had oracular characteristic or not. First of all in the mythologic part of the thesis, Apollo introduced with various characteristics and epithedes. Also in the mythologic part of the thesis the power of Apollo in Roman time and the origine of the god are discussed.

Apollo is the son of Zeus and goddess of night Leto. He is one of the greatest god of the Hellenic panteon. Apollo kept his power in Roman time. In this period Sagalassos, Side, Hierapolis Apollon temples were built in Anatolia. Apollo was mostly respected in Augustus time and became the most worshipper god until the end of pagan religion. The evidences which were obtained from the epithet of Apollo in Iliad and his role in the epic shows Apollo as a god of Anatolia. Further more, the magnificence of Apollo temples in the region Troas, Aiolis, Ionia, Caria, Lykia, Pisidia and Pamfylia attach him to this land.

One of the oracular centre of Apollo in Anatolia is Didym. Didym is in Ionia, near the Yenihisar village of Söke. Seventeen kilometers North of the Didym is Milet, three and half kilometers North West of Didym ancient Panormos harbour located. Didym is not a city. It is sanctuary which was built by Milesians.

The first study on Didym was done by Richard Chandler in 1765. After this, the survey on temple was continued by CR. Cockerell (1812), Charles Texier (1815) and Philippe le Bas (1843). T.Newton made excavations along the sacred way and found the seated figures of archaic period. The works of British on Didym was not deep. They did not make any excavation on temple. The first excavation was began by E.Pontremoli and Bernard Hausoulier in 1895. They excavated the temple up to the two standing North columns. The French work on the temple

stopped in 1896 because of the windmill which sat on the eastern part of the temple. The windmill was bought and removed by Berlin Museum which over took the French rights in 1905. The German excavations under Teodore Wiegant direction continued from 1905 to 1914. In this work Wiegant brought light the temple and He removed the basilica and babis room which were built in naos by Byzantines. Since the second world war the Deutches Archaeologisches institut has been continued the works on Didyma.

Didym Apollo temple is not alone in the sanctuary. Eight meters from the temple a round altar is present. The remains show two doors on its east and west sides. In the altar ashes was surrounded by short walls. The same altar was used from archaic period to the Roman time. There is a well on the north of the altar. It dates also to the archaic period. The bottom of the well was filled with stones and it is twelve meters deep today. The well was carrying a shelter in archaic period. This shelter was taken off in later periods. On the east, thirty meters distant from the stairs of the temple an archaic wall is present. This wall was supporting a platform which had two stoas on it. The wall was also part of the archaic temenos. Five flights of steps led up to the platform which was on the wall.

The foot races which were organized in Megala Didyma ceremonies took place in the stadium. The stadium lies immediately beside the temple on the south side. The south steps of the temple are north seats of the stadium. On the other hand the south seats of the stadium begin where the platform wall ends. The starting-line for the foot-races is preserved at the east end of the stadium. In the site an other structure is the "Chresmographion". This place had something to do with the written form of the oracles. Its site is unknown but it would be on the northwest of the temple. The final structure on the site is the prophet house. It was a construction in doric order. It is not known where it stood, but very likely its site was near the temple.

A sacred road connected Milet to Didyma. The road first reached the sea at Panormos. From Panormos it ran three and a half kilometers southeastwards to Didyma and it finally ended at the entrance to the enclosure of Apollo's temple. The road was made by Trajan about 100 AD. About three hundred meters north of the temple the sacred road reaches the temenos. In front of the temenos there was a propylaea perhaps in the form of an arch. The seated male, female figures and lions were lined before the sacred road entered the temenos.

The foundation of Didyma goes back to Archaic period. The principal parts of the archaic Didyma shows the influence of Samos Hera and Ephesos Artemis temples. Archaic Didyma is an ionic dipteros temple. The outer peristasis of the temple contained nine columns on the west façade, eight columns on the east façade and twenty one columns along each side. The reason of one column less on the eastern side is to form a kind of entrance as in other ionic temples. In archaic temple there was direct access from pronaos to naos. The principal building material of the archaic temple was tufa. However, those parts visible from the

outside, the whole of the upper structure and columns in pronaos were made of marble.

The pronaos columns of the archaic Didyma were ornamented like Ephesos Artemis temple columns with women reliefs. This type of columns is called "column caelata". The archaic temple had three fascias architrave. It was decorated with lion and gorgon. Lion was connected with Apollo. The sima of the archaic temple was decorated with acroterion and antefix.

The construction of Hellenistic Didyma began about 300 BC with the help of Seleukos I. The new temple is bigger than the archaic Didyma. It is ionic dipteros temple. The temple has twenty one columns in each row along the north and south sides, ten columns in each row across the front and rear, making 108 columns in the peristyle; with twelve columns in the pronaos there are 120 exterior columns. The columns are 19,70 m high and have an intercolumnation 5,30 m.

The deep pronaos of the temple contains three rows of four columns. The western wall of pronaos has a 5,63 meters opening. The threshold stone of this opening is 1,5 m. higher than stylobate. So there is no direct entrance from pronaos to cella. The only access to the naos is provided with the tunnels which are on the south and north sides of the pronaos. In the naos between the tunnels a wide flight of steps leads upward, toward the triple doors and the two columned room. On each side of the room there is a door that gives access to a stairwell. Each stairwell encloses a double flight of stairs. The naos of the temple is open to sky. High walls surround the naos on three sides. The walls are supported by pilasters. In the western part of the naos Naiskos stood. Naiskos is a tetrastyle prostyle structure. In the naiskos there was a cult statue and oracular spring.

The peristyl column bases of Didym are Anatolian column base type. They are formed with two tranchilos and fluted torus. Only eight column bases which are on the east face of the temple are different. These bases are arranged in pairs symmetrical with respect to the central axis. Some of these bases are decorated with foliage or with a Nereid riding a sea horse. The volute of the capital at the south east corner of the temple was decorated with the head of Apollo and Zeus. The other volute of this capital was ornamented with gryfin. Over the capitals there was a long architrave and over this a frieze decorated with Medusa heads. There was a curving branch between the Medusa heads.

At Didym on the day of consultation the enquirers gathered in the pronaos. Already on the previous day their questions were written at the Chresmographion. As the first act of the ritual, the oracle was taken down from the upper stories of the temple to the two column room by the prophet and the choir. Then they proceeded down the grand staircase to the naiskos and the sacred spring. In naos the oracle after getting trance with water replies the questions put to her by prophet; and her answers were arranged in the form of hexameters. When the consultation in naos, ends the procession goes to the staircase. When choir mounted the stairs its

volume increases. The triple doorways divides the procession into two lines. Finally, in the two columns room the door opens and prophet announces the answers of Apollo.

It is clear that the grand staircase, the two columns room and the window opening which are unusual for a temple is designed here for the oracular purpose.

Klaros is an other sanctuary of Apollo in Anatolia. Klaros is a religious centre 15 km from Kolophon. Klaros was first discovered by Theodore Macridy in 1905. Theodore Macridy and Charles Picard found propylaea of the sanctuary. However, Louis Robert was the scholar who carried out systematic excavations of the temple from 1950 to 1960. In this excavations Louis Robert found the temples of Apollo and Artemis with their altars. The latest works at Klaros was began by Juliette de la Geniere in 1988. The excavations at Klaros are regularly carried on every year under Geniere's direction.

A propylaea leads to the sanctuary on the south of the temple. The propylaea is square in shape and built in doric order. There are four columns on the south and two columns on the north porch of the propylaea. The sacred way of the temple begins on the north of the propylaea. On the sacred way there are statue bases which were erected for the governors of the Roman province of Asia. The sacred way comes to an end in front of the east façade of the temple. It has not found yet but a stadium would be in the site for the foot race.

The foundation of Klaros temple goes back to the archaic period. The archaic temple was 8,30 m. wide and it was surrounded with columns. The construction of the latest temple began in the Roman period and completed by Hadrian in the 2 century AD. The temple stands on five stepped krepidoma. It is a doric order peripteros temple. It has eleven columns on the long side and six columns on the short side.

The most interesting part of the Klaros temple is krypt. In the pronaos two stairs lead into two corridors. The corridors run parallel to each other, one in the north, the other in the south. Each corridor makes a right angled bend to meet the other, and continues for some distance as a single passage way. When the corridors come to the wall of the first room, they separate again and enter to the east from the opposite sides. The second room under the cella is the west room. A thick wall separates the two rooms. There is a door in the middle of this wall. There is no other entrance to the west room. On the left side of the west room a secret well is present.

The consultation was at night in Klaros. On the consultation night the visitors gathered in the pronaos. First group of the visitors went down the narrow corridors with lamps. After six right-angle turns on the way they arrived to the east room. In the east room the visitors heard the meaningless voice of the oracle and

the poets words. Then, the first group left the room from the other door for the next group to come in. It is clear that the interior parts of the temple, the narrow corridors and the krypt are the designed for the oracular purpose.

Chrysa Apollo temple in Troas is a pseudo dipteros ionic temple. It stands on eleven stepped podium. It has fourteen columns on the long side and six columns on the short side. It dates to the second century BC. Apollo temple in Letoon sanctuary is a peripteros doric temple. It has eleven columns on the long side and six columns on short side. It was built in the second half of the second century BC. Apollo temple at Alabanda is a Pseudo Dipteros ionic temple. It has thirteen columns on long the side and six columns on the short side. It dates to the second half of the second century BC. Apollo temple at Aigai is a peripteros ionic temple. It has six columns on the short side, but the number of columns on the long side is unknown. It dates to 46 AD. Apollo temple at Sagalassos is an ionic peripteros temple. It has eleven columns on the long side and six columns on the short side. It dates to 140 AD. Apollo temple at Side is a peripteros temple. It is in the Corinthian order. It has eleven columns on the long side and six columns on short side. It dates to the second half of the second century AD. These other Anatolian temples do not have any sacred well and grove. Also they don't have any mysterious interior plan. These temples had no oracular purpose.

The last Apollo temple in Anatolia is at Hierapolis. It dates to the third century AD. The order and the number of columns is unknown. At Hierapolis Apollo is combined with a local Anatolian god and get oracular power from him. At Hierapolis the oracular activity was drawing a lot and there was not any ceremony like in Didym and Klaros. This activity did not make any influence on this temple's plan.

The interior plan of Didyma and Klaros were designed unusual for their oracular purpose. The other Anatolian temples which don't have oracle characteristic don't have a unique plan like the ones at Didym and Klaros.

BÖLÜM 1. GİRİŞ

Antik devirde Yunanistan'daki Delphi kehanet ocağıyla boy ölçüşen ve kuruluşları Arkaik devre kadar uzanan Anadolu'daki Klaros ve Didim kutsal alanlarını oluşturan tapınaklar hazırlanan çalışmada incelenerek, bu iki tapınağın planlarının kehanet ön planda tutularak düzenlendiği gösterilecektir. Ayrıca bu çalışmada Didim ve Klaros tapınaklarının adandığı tanrı olan Apollon'un mitologyası araştırılıp tanrının değişik yönleri tanıtılarak, Hellen Panteonunun güçlü tanrısı Apollon önemini Roma döneminde de sürdürmüş müydü? Apollon Yunan mı, yoksa Anadolu orijinli bir tanrı mı olduğu sorularına cevap aranacaktır. Bu çalışmada son olarak Anadolu'da Apollon'a adanmış başka tapınaklar belirlenerek, kehanet özelliği taşıyıp taşımadığı araştırılacaktır.

Hazırlanan çalışmanın ikinci bölümünde Apollon'un mitolojik efsaneleri bir araya getirilerek tanrı tüm yönleriyle tanıtılmıştır. Bu bölümde tanrı tanıtılırken görsel malzemeden de yararlanılmıştır. Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde Apollon'un Didim ve Klaros kutsal alanları ele alınarak, buralarda gerçekleştirilmiş olan araştırmaların tarihi, kutsal alanı oluşturan yapılar, kutsal alandaki tapınakların arkaik ve günümüze kalmış olan mimari özellikleri incelenmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümde son olarak Didim ve Klaros tapınaklarında gerçekleştirilmiş olan, kehanet işlevine tapınak planına göre açıklama getirilmiştir. Çalışmanın beşinci bölümünde Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış, diğer Apollon tapınaklarının mimari özellikleri incelenmiş ve bu tapınakların kehanet özelliği taşıyıp taşımadığı tartışılmıştır. Diğer Apollon tapınakları incelenirken yalnız plan şemaları üzerinde durulmuş, bezemeleri incelenmemiştir. Araştırma hazırlanırken sadece Didim ve Klaros tapınakları ziyaret edilmiş, Anadolu'daki diğer Apollon tapınaklarının bulunduğu yerlere gitme olanağı bulunamamıştır.

BÖLÜM 2. APOLLON'UN KÜLTÜ

2.1. Yunan Mitolojisinde Apollon

Hellen panteonunun güçlü tanrılarından biri olan Apollon Zeus ve Leto'nun oğludur. Leto çocukları Apollon ve Artemis'e Zeus'dan daha yakındı. Özellikle Apollon'a karşı. Apollon Olympia tanrıları arasında görünüp, yayını çektiği zaman bütün tanrılar yerlerinden kalkmış sadece Leto Zeus'un yanında sükunetle kalarak yayını ve okunu oğlunun omuzlarından almıştı. Gece tanrıçası Leto karanlıkla çevrelenmesine rağmen, her zaman cana yakın, kibar ve Olympos'un en çok memnun edici tanrısıdır.

Leto'nun doğumuyla ilgili efsane korunamamıştır. Leto ile ilgili bütün hikâyeler oğlu Apollon'un doğumu ile başlar. Leto Ouranos ve Gaia'nın büyük kızlarıdır. Cos adasında yaşayan insanlar Leto'nun kendi odalarında annesi Phoibe'den doğduğunu söylerler. Phoibe ismi ay tanrıçası demektir. Daha kesin olarak temiz, parlak ve paklanmak demektir. Phoibe'nin torunu Apollon onun isminin maskülen formu olan Phoibos'u isminin önüne sıfat olarak kullanmaktadır (Kerényi, 1961, s.130).

Leto'nun diğer çocuğu Artemis Apollon ile olan ilişkilerinde her zaman kız kardeş durumundadır. Antik kaynaklarda Artemis'in kimliği ve doğuşu hakkında değişik efsaneler bulunmaktadır. Tarihçi Herodotos'a göre Artemis Demeter'in kızı olarak kabul edilmektedir. Cicero ise Artemis'in Eros ve Persephone'nin kızı olduğu şeklindeki bir çeviriden bahsetmektedir. Ancak, antik çağda en fazla kabul edilen görüş Artemis'in Leto ve Zeus'un kızı olduğu görüşüdür. Nitekim; aynı düşünce Homeros ve Hesiodos'ta da bulunur. Ayrıca Artemis'e verilen Letois, Letoa ve Letogenes sıfatları onun Leto ve Zeus'un kızları olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Homer (M.Ö. 9. yy) destanında Artemis'in doğum yeri olarak Ortygia'yı, Apollon için ise Delos adasını göstermiştir. Ortygia ismi "ortyks" bildircin kelimesinden gelmektedir. Artemis'in sıfatlarından biri de Ortygia'dır. Antik çağda Ortygia ismi çeşitli yerlere verilen bir isimdi. Ortygia Delos'un eski bir ismi olarak kabul edilmekte ve adanın Apollon'un doğuşundan sonra "Parlak, ışıklı" anlamına gelen Delos ismini aldığı ileri sürülmektedir Buna ek olarak Ortygia ismi Anadolu'da Efes'de kullanılmıştır. Büyük olasılıkla Efes Artemis kültünün önem kazanmasından sonra Efesliler Artemis'in Kenkhrios ırmağı kıyısındaki Ortygia konusunda doğduğunu ileri sürmüşlerdir. Apollon ile Artemis arasındaki farklılık bazende doğum günlerinde gösterilmiştir. Artemis ayın altısında Apollon ise yedisinde doğmuştur. İkiz kardeşlerden Artemis kardeşi Apollon'un doğumunda Leto'ya yardım etmiş olduğuna göre Artemis Apollon'dan evvel mitolojik sahnede yer almıştır.

Mitolojik olaylarda Artemis'in hep Apollon'un yanında yer aldığı görülür. Örneğin Leto ile boy ölçüşmeye kalkışan Niobe'nin oniki çocuğundan altısını Apollon, altısını da Artemis öldürmüştür. Ayrıca Troia savaşında yaralanan Aineas'ı da Apollon ve Artemis birlikte tedavi etmişlerdir. Artemis'in genellikle Apollon'un sıfatlarını aynen aldığı bilinmektedir. Bu sebeple Apollon parlayan güneş olarak kabul edildiğinde, Artemis onun daha zayıf şekli olan ay olarak düşünülmüştür. Kardeşi Apollon gibi Artemis'de tanrısal ışıktır. Bu özelliğiyle ilgili olarak, elinde yanan bir meşale taşır. Artemis'in Apollon ile ortak olan bir yönü de müziktir. Artemis müzik tanrıçası olarak kabul edildiğinde "Hymnos" şarkı kelimesinden Hymnial sıfatını alır. Bununla birlikte müzik konulu tasvirlerde genellikle Artemis ve Apollon bir arada yer almışlardır. Artemis Delphi kehanet ocağının hakimi olan kardeşi Apollon'dan kehanet gücünü de almıştır. Tanrıça bu niteliği sebebiyle Apollon'a verilen Pythios sıfatını paylaşarak Pythia ismini almıştır. Artemis'e Delphi'de "Sibylla Delphis" Delphi'nin kadın kâhini ismi altında saygı gösterilirdi. Delphi'den başka Artemis'in kehanet tanrıçası olarak Adrasteia'da Apollon ile müşterek bir kehanet ocağı daha vardı. Buna ek olarak sadece Artemis'e ait Kilikia ve İkaros adasında kehanet merkezleri mevcuttur. Artemis bu nitelikleri kardeşi Apollon'dan alırken, kendisinin önde gelen özelliklerinden olan avcı karakteri de Apollon'da göze çarpmakta ve aynı sıfatları almaktadır (Çelgin, 1986, s.9, 10, 37, 67).

Anadolu orijinli bir tanrı olan Apollon'un kültü önce adalara ve sonra Yunanistan'a yayılınca bir çok yer tanrıya beşik olmak için efsaneler uydurmuştur. Bu efsaneler içinde en başta olanı Apollon'un Delos'da doğma efsanesidir. Leto'nun doğum yaptığı Delos adasının ortaya çıkışıyla ilgili hikâyelerde vardır. Bir efsaneye göre Leto'nun Asteria "Yıldız tanrıçası" adında bir kızkardeşi vardı. Zeus Leto ile evlendikten sonra kız kardeşini de ayarlamaya çalışır. Asteria ondan kaçmak için bir bildircına dönüşür. Zeus'da onu yakalamak için kartal biçimine girer. Bunun üzerine Asteria kendini taşa dönüştürür ve dalgaların altında kaybolacağı denize düşer. Asteria kendini Leto'nun doğum yapacağı kayalık ada haline dönüştürmüştür. Adanın ismi bildircin adası olan Ortygia veya Apollon'un doğumundan sonra parlak anlamına gelen Delos olur. Apollon'un Delos adasında doğmasıyla ilgili efsane çok ilginçtir. Bir söylentiye göre; Milet yakınlarında Didim de Zeus'tan gebe kalan Leto Girit'ten Delos'a kadar bütün dağları ve adaları ziyaret eder. Bu yerlerin hepsi Hera'nın hışmından korktukları için Leto'yu kabul etmez. Leto bereketsiz ve kayalık Delos'a zenginlik sözü vererek, buraya dünyanın her yerinden Apollon'a inananların geleceğini söyler. Delos buna sevinir fakat korkmaktan yine de vazgeçememektedir. Çünkü Delos bir yerlerden Apollon'nun affetmeyen tanrı olduğunu, ölümlülerin ve ölümsüzlerin efendisi olduğunu duymuştur. Apollon doğar doğmaz kayalık adayı küçük görüp, bir ayak darbesiyle denizin dibine gömebileceğinden Delos üzüлp, korkmaktadır. Ada denizde batmışken üstünde insanlar yerine ahtapotlar ve ayıbalıkları barınacaktır. Bu yüzden Apollon başka bir yere gitmeliydi. Bunun üzerine Leto Apollon'un ilk mağbedinin Delos üzerinde kurulacağına dair yemin eder. Leto tanrıların üzerine yemin ettiği Styx ile verdiği sözleri tutacağına dair bir anlaşma yapar ve doğum sancıları çekmeye başlar. Sancılar dokuz gün dokuz gece sürer. Hera dışında Artemis, Themis, deniz tanrıçası Amphitrite doğuma yardım etmesine rağmen, doğum bir türlü olmaz. Çünkü Hera ebe tanrıça Eileithya'yı Olympos'da alıkoymaktadır. Sonunda adadaki tanrıçalar İris'i göndererek ebe tanrıçayı getirirler. Leto adada büyüyen palmye ağaçları altında doğumunu yapar. Tanrıçalar çocuğu suyla yıkar ve beyaz kundağa sararlar. Leto çocuğunu emzirmemiş Themis tanrıların yiyeceği ve içeceği olan Nektar ve Ambrosia ile Apollon'u beslemiştir. Ölümsüzlerin yemeğini yedikten sonra kundağın ipleri Apollon'u daha fazla tutamaz. Foibos Apollon lyre ve yayını isteyerek tanrıçalara dönerek, insanlara kâhinleri aracılığı ile Zeus'un acımasız isteklerini ileteceğini söyler. Tanrıçalar bu duruma şaşırılmışlardır. Apollon'un doğumundan sonra Delos adasında bir çok mucize olur. Apollon

doğduğunda ayın yedinci günü olduğu için kutsal kuğu kuşları şarkılar söyleyerek, adayı yedi kere dolaşır. Kayalık Delos ısıldayıp çiçeklenir, bütün gün boyunca etrafındaki su altın gibi parlar. Palmiye ağaçları gibi ada üzerinde yetiştiği söylenen zeytin ağaçlarının yaprakları da altına dönüşür. İnopos nehri altınlarla taşar. İlave bir söylentiye göre horoz Apollon'un doğumunu müjdelemişti. Ay ışığı altında oturan kümes hayvanları güneşin doğduğunu gördükleri için dans etmeye başlamışlardır. Bu zamandan sonra horoz Leto'nun en gözde kuşu olmuştur (Kerenyi, 1961, s.133-135). Kayalık bir ada olan Delos'da Apollon doğduktan sonra olan mucizelerin Mayıs ayında olduğu kabul edildiğinden; bu ayda Apollon'un festivali "Delia" adada kutlanırdı (Murray, 1990, s.140).

Delos'lu Apollon efsanesinden epey sonra ve onun örneği üzerine kaleme alınmış olan Delphi'li Apollon efsanesi en az Delos efsanesi kadar yaygındır. Delphi efsanesine göre Apollon doğduktan sonra Zeus Apollon'a hediye olarak kuğuların çektiği bir araba, altından bir taç ve lyre verip, Delphi'ye gidip kendi mağbedini kurmasını buyurmuştur. Fakat kuğular onu Hyperbore'lular ülkesine uçurmuşlardır. Hyperbore ülkesi insanların mutlu, hayatın tatlı olduğu bir yerdi. Orada yaşlı insanlar mevcudiyetlerinin sonu geldiğinde, gönüllü olarak kendilerini denize atarak ölüyorlardı. Apollon onların en önemli tanrısıydı. Apollo Hyperbore'luların sadakatini kazanmak için oraya belirli zamanlarda gitmiştir. Doğumdan sonra Apollon Hyperbore ülkesinde bütün bir sene kalır sonra tekrar Yunanistan'a geri döner ve Delphi'ye yazın ortalarında varır. Doğa Apollon için çok güzel olmuştur. Her sene Apollon'un Delphi'ye gelişi kutsal törenlerle ve kurban kesilerek kutlanır (Grimal, 1989, s.123). Zafer Taşlıkılıçlı (1954, s.25) Hyperbore ülkesinin Anadolu'nun Lykia bölgesi olduğunu Apollon'nun kışı geçirmek için ışığı bol, havası sıcak olan bu bölgeye göç ettiğini ve sonra yaz mevsimi gelince Delphi'ye geri döndüğünü söyler.

Apollon Hyperbore ülkesinden Delphi'ye gelmeden önce ilk mağbedini kurmak için Telphusa su kaynağının bulunduğu Haliartos'u seçmiştir. Fakat tam mağbet temellerini atacağı sırada su kaynağı perisi nymfa Telphusa Apollon ile konuşur ve onu Parnassos dağlarının eteğine gitmeye ikna eder. Apollon Parnassos dağı eteğindeki Delphi mağbetini kurarken bir dragon ile karşılaşmış, Apollon ile dragon arasında bir mücadele olmuştur. Bu mücadeleyi anlatan bir çok mitolojik antik çeviri vardır. Bu çevirilerden en erken olanı Homer destanına dayanır. Destanda Apollon

mağbedin temelinde çalışırken; suya bir kaç metre kala dişi bir dragon ile karşı karşıya geldiği söylenir. Homer destanında dişi dragonun büyük ve vahşi olduğunu insanları öldürüp, toprakları yağmaladığını belirtmiştir. Destana göre dişi dragon ile birlikte Hera'nın canavar çocuğu Typhaon'da yaşıyordu. Söylendiğine göre Athena'yı Zeus kafasından çıkardı diye Hera kızmış ve erkeğin yardımı olmadan tek başına bir çocuk yapmayı başarmıştı. Bu çocuk olan Typhaon ne bir tanrı ne bir ölümlüydü. Sonunda Hera Typhaon'u bir dragona dönüştürür. Homer Apollon'un Hera'nın çocuğu Typhaon'nu öldürdüğünü söylememiştir. Homer destanda sadece dişi dragonun Apollon'un oklarıyla öldüğünü söyleyerek, kavganın detayını vermemiştir. Bu destanda dragon olarak söylenen yılan ismi verilmemiş fakat sonra yazılan eserlerde yılan Delphyne ismi konulmuştur.

Apollon'un kavgasına ikinci olarak Simonides'in (M.Ö. 6. yy) hikâyesinde karşılaşılır. Simonides'in hikâyesinde dişi dragon erkeğe dönüşmüş ve Python ismini almıştır. M.Ö. 3. yüzyıldan sonraki çevirilere göre Apollon Delphi'ye vardığında Ge veya Themis adındaki tanrıça buradaki mabeti yönetiyordu. Mabedi Python isimli bir de yılan korumaktaydı. Apollon Python'u bir çok ok fırlattıktan sonra öldürür ve sonra kandan temizlenmek için Thessaly'daki Tempe vadisine veya Girit adasına gider. Apollon döndükten sonra Python'nun öldürülmesi ve Apollon'un arınması onuruna Pythian oyunları düzenlenir. Mitoloji kitaplarında Apollon ve dragon arasındaki mücadele en çok bu yorumuyla yer almaktadır.

Dragon ile Apollon arasındaki kavgaya Europides'in (M.Ö. 5. yy.) "Iphigenia in Touris" isimli oyununda da karşılaşılır. Europides, Leto'nun Apollon'u Delos adasında doğurduktan sonra bebek Apollo'yu Parnassos'a taşıdığını söyler. Orada Ge'nin çocuğu kâhinin koruyucusu dragon yaşamaktadır. Apollon canavarı oklarıyla öldürdükten sonra mabede sahip olur. Hikâyenin Europides tarafından yapılan bu çevirisi bir çok sanat eserinde görülür. Örneğin (Şekil 2.1)'de görülen siyah figürlü vazoda bebek Apollon bir çok düğümleri olan yılan Leto'nun kucağından ok atmaktadır. Vazo İ.Ö. 5. yüzyıla aittir. Bu yüzden Europides'in oyunundan önce yapılmıştır. Apollon ile Python arasındaki kavga sanat eserlerinde en çok bu şekliyle gösterilmiştir.

Şekil 2.1. Bebek Apollon ve Delphi Yılanı

Servius (M.S. 4. yy), Lucan (M.S. 1. yy), Hyginus (M.Ö. 1 yy.) gibi yazarlar çevirilerinde Hera'nın Python'u Leto'yu doğmamış çocuğuyla birlikte öldürmek için Leto'nun peşine gönderdiğini ve Apollon'nun Delos da doğduktan dört gün sonra annesinin intikamını almak için Delphi'ye giderek, oklarıyla Python'u öldürdüğünü söylerler. Başka bir antik yazar olan Macrobius'un (M.S. 4. yy.) beyanına göre Hera Python'u Leto'nun iki çocuğunu da öldürebilir diye göndermiştir. Macrobius ikizler doğduğu zaman Python'nun onlara beşikdeyken saldırdığını ve Apollon'nun onu öldürdüğünü söylemiştir.

Birde Python'nun insan olduğu çevirisi vardır. Bu çeviri genelde "rationalistic" akılcılık diye adlandırılır. Tarihçi, Ephoros'dan (M.Ö. 4. yy.) öğrendiğimiz Strabo'nun (M.S. 1. yy.) yüzeysel ve eksik özet hikâyesine göre Apollon Atina'dan Delphi'ye giderken, Panopeus denen yerde haydut Tityos ile karşılaşır ve onu öldürür. Ressam Aegisthus'un yaptığı kırmızı figürlü Yunan vazosu (Şekil 2.2) bu hikâyeyi çok iyi göstermektedir. Resimde Apollon haydut Tityos ve Ge'ye ok atmaktadır. Apollon'un haydut Tityos başarısından sonra Parnassoslular topraklarında Python adında başka bir haydutun da olduğunu söylerler. Apollon onu da oklarıyla öldürmüştür. Python'un ölümünden sonra Parnassoslular Apollon'u coşkuyla kutlar ve Python'un barınağını yakarlar. Strabo daha sonra Delphi dinsel törenlerinin düzenlendiğini eklemiştir. Python'nun insan olarak kabul edildiği ikinci bir çeviriyi Pausanias (M.S. 2. yy.) yapmıştır. Pausanias yazısında haydutun ismini belirtmez. Pausanias'ın söylediğine göre Euboea şehrinin yöneticisi Krios'nun kanunsuz çocuğu Apollon'un mabetini ve çevresindeki bölgeyi yağmalamaktadır. Haydut çocuğun ikinci yağmalamasında Delphi'de yaşayan insanlar Apollon'un yardım etmesi için kâhine sorarlar. Kâhin Pythia üç mısrada; Phoebus Apollon'un, bu haydutun üzerine oklarını, yakında göndereceğini ve kirleten kandan, Giritlilerin temizleyeceğini söyler. Pausanias'ın bu çevirisi antikitedeki diğer çevirilerden çok farklıdır. Çünkü; bu çeviriden anlaşıldığına göre haydut mabeti yağmalamaya geldiğinde, Apollon çoktan Delphi'ye sahip olmuş ve mabeti kâhini Pythia yönetmekteydi. Apollon'nun dragon ile karşılaşmasını anlatan mitolojik çevirilerde; Apollon'nun genelde yılan olarak gösterilen bir düşmanla çarpıştığı söylenebilir. Bu düşman bazı zaman erkek, bazen dişi olarak gösterilir. Aynı düşman arasına da insan biçiminde haydut olarak gösterilmiştir. Ayrıca; bütün hikâyelerin ortak noktası, Apollon'un dragonu oklarıyla öldürdüğüdür (Fortenrose, 1959, s.13-19).

Şekil 2.2. Apollon ve Tityos

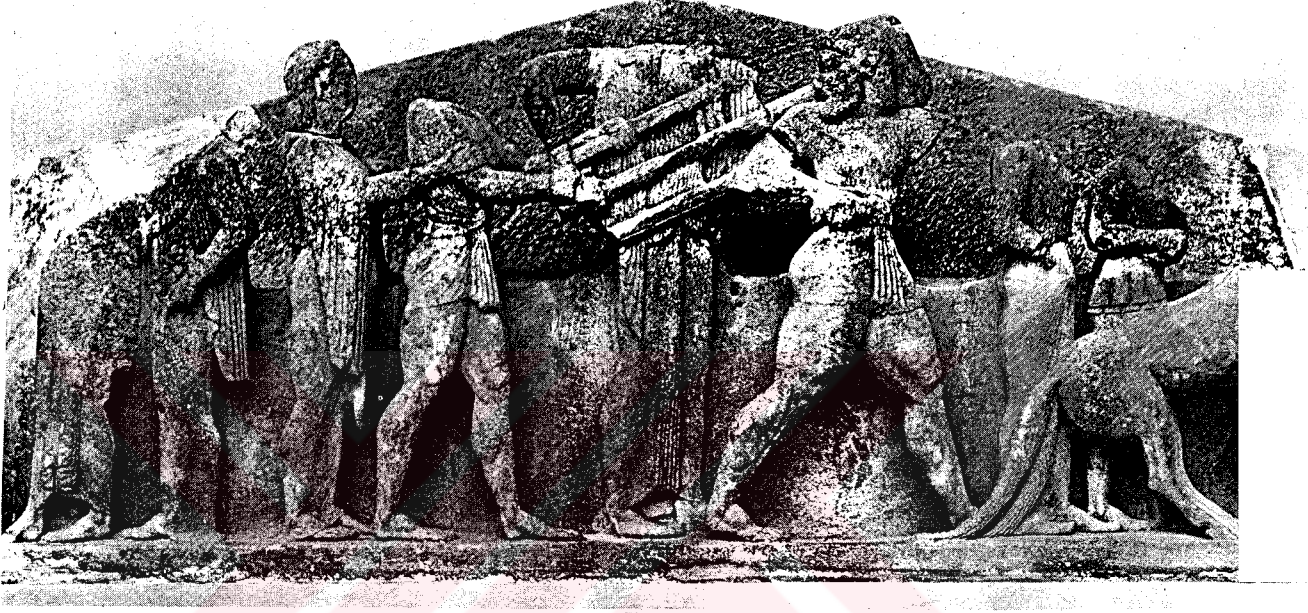
Apollon'un Delphi tapınağını dragon ile mücadele vermeden kurduğunu anlatan hikâyelerde vardır. Bir efsaneye göre arılar Apollon için mum ve tüylerden bir mabet yapar, fakat söylenene göre; bu mabeti Apollon Hyperbore'lıların memleketine göndermiştir. Bir diğer efsaneye göre Apollon'nun insanlar tarafından yapılan, Delphi'deki mabeti, Apollon'nun insan düşmanı Phlegyas tarafından yakılır. Bu işi yapan, Phlegyas Apollon'un oklarına hedef olmuş ve yer altında cezasını ödemiştir.

Apollon'nun kayalık bir yer olan Delphi'yi dragondan alıp, mabetini kurduktan sonra Apollon'un ilk rahibini bulmasını anlatan bir efsane de vardır. Efsaneye göre Girit adasından bazı adamlar Yunanistan'a doğru gidiyordu. Apollon yunus şeklinde gemiye zıplar ve Delphi'nin limanı Krisa'ya kadar gemiyi kullanır. Gemideki Giritlileri korkutmadan önce Apollon uzun saçlı bir delikanlı gibi görünmüştür. Bu onun ilk rahip görüntüsüydü. Daha sonra Apollon bir yıldız gibi gemiden çıkıp mabetine gider (Kerenyi, 1961, s.137).

Tanrı Apollon'un Delphi'deki mücadelesi dragonu öldürmesiyle de bitmemiştir. Apollon'un Delphi'deki saltanatında karşı gelmelerle de karşılaşmıştır. Bir efsaneye göre Herakles Delphi kâhinine soru sorar. Kâhin cevap vermeyi red edince mabeti yağmalamaya kalkar ve kendi kehanet merkezini kurmak için Delphi kâhininin üzerine çıkıp, kehanet verdiği üç ayaklı tabureyi alır. Bu sırada Apollon rahibe Pythia'nın yardımına yetişir ve tabureyi geri almak için Herakles ile kavgaya tutuşur. Fakat Zeus iki oğlunu aralarına yıldırımlar atarak ayırır. Böylece kehanet merkezi Delphi'de kalır (Grimal, 1989, s.123). Klasik devre ait kırmızı figürlü bir amfora'nın boyum kısmındaki resim (Şekil 2.3) Herakles'i üç ayaklı tabureyi alıp kaçarken göstermektedir. Vazonun ressamı Alkimachos'dur. Resimde Apollon tabureyi geri almak için Herakles'in peşinden gitmektedir. Zeus'un iki çocuğu arasındaki kavgayı yatıştırmak için aralarına girmesini Delphi'de bulunan Siphnos adalıların Apollon'a adadıkları mabetin pedimentine (Şekil 2.4) konu olmuştur. Mabet M.Ö. 530 yılında tamamlanmıştır. Pediment de en yüksek figür olan Zeus Apollon ve Herakles'in arasında kavgayı ayırmakta, Artemis'de üç ayaklı tabureyi almada kardeşi Apollon'un yanında yer alarak, ona yardım etmektedir.

Şekil 2.3. Herakles ve Apollon

Şekil 2.4. Zeus ve Apollon

2.1.1. Apollon'un Kişiliği ve Sıfatları

Apollon'a atfedilen kudret ve karakterler değişik ve çeşitlidir. Apollon'nun en çarpıcı özelliği ışık tanrısı olarak, bazen güneş ile bütünleşmesi, bazende ondan ayrılmasıdır. Doğulu araştırmacılar onun güneş ile olan bağlantısını belirtmişlerdir. Bu araştırmacılar Hindistan'ın ilk dinsel metni olan Veda'larda Apollon'nu Hint güneş tanrıları Sourya ve Roudra'ya çarpıcı benzerliği olduğunu söyler. Bu benzetmelerden birincisi; Apollon'un Python yılanı üzerindeki zaferi Hint mitolojisindeki İndra'nın Ahi yılanı üzerindeki başarısını çağrıştırmasıdır. Ayrıca doğulu araştırmacılar Apollon'dan kaçan Daphne'nin isminin Hintce'de Ahana olarak yazıldığını söyler. Apollon ile Hint güneş tanrısı arasındaki en son benzerlik, her iki tanrının da arabasının olmasıdır. Hint mitolojisinde güneş tanrısının arabasını küçük aslanlar, Apollon'un arabasını kuğular çeker (Premier, 1877, s.312).

Yunanlı antik yazarlar paragraflarında Apollon'nun değişik kişilikleriyle güneş tanrısı Helios'u karıştırmışlardır. Apollon'u güneş olarak çağrıştırılmasının sebeplerinden biri altındır. Apollon doğduğu zaman Delos adasının altına dönüşmesi, Apollon'un lyre, yay ve elbiselerinin altından olması, bu parlak metali Apollon'a adanmış bir metal yapmaktadır. Antik yazarlarca bu metalin parlaltısı güneşi çağrıştırmıştır. Yazar Gallimaque'a (M.Ö. 3. yy.) göre Delphi'deki tapınağın en gizli yerinde Apollon'un altından bir heykeli de vardı.

Apollon'nun güneş olarak algılanmasının diğer bir sebebi ışık anlamındaki "phoebeus" sıfatıdır. Bu ışık cennetin veya semanın ışığıdır. Apollon'un kişiliğinin bu yüzü onun annesinin karanlık anlamındaki ismi Leto'yu dikkate çeker. Fakat zaman gelmiş, Apollon'un bu temel niteliği, üzerine aldığı diğer nitelikleri yanında kaybolmuştur. Romalılar ise ışık tanrısı Apollon'u güneş ile bütünleştirmemiş, Apollon ile Helios arasına fark getirmişlerdir. Helios gündüz gözüken güneşin dairesidir. Düzenli olarak gece olunca kaybolur. Bu da Helios'un sahip olduğu tek anlamdır (Murray, 1990, s.107). Azra Erhat (1993, s.45)'da Apollon'nun güneş olmadığı ve güneşi simgelemediğini söyler.

Apollon inanisında bazı sayılar önemli yer tutmaktadır. Işık tanrısı Apollon yedi ve dokuz sayılarını kutsamış, ayın gidişini düzenlemiştir. Ayın yedinci günü

Apollon'un doğum günü olduğundan onun bayramı olarak kutlanır ve ayın birinci gününü olarak kabul edilirdi. Bu yenileşme dolayısı ile Apollon'a "Abdomenos" ve "Numenios" adları verilmiştir. Ebdomenos ismine haftanın yedi günü olduğu yorumu gibi değişik yorumlar yapılabilir. Yedi sayısının Apollon inanisında önemini göstermek için bir çok benzetme yapılabilir. Apollon doğduğu zaman kuğu kuşları Delos adasının etrafında yedi defa dönerek Leto'yu selamlamışlardı. Ayrıca Apollon'nun lyre'in de yedi tel bulunur. Sayı olarak dokuz ve beş efsanelerde ve Apollon inanisında yediden daha az önemli değildir. Leto Apollon'u doğurmadan önce dokuz gün ağrı çekmişti. Buna ek olarak Apollon dokuz sanat Musasına başkanlık eder. Apollon efsanelerinde yedi ve dokuz sayılarını vurgulayan daha birçok örnek gösterilebilir.

Apollon efsanelerinde kurt "lukos" kışın sembolüdür. Bu efsanelerde kurt ya güneş tarafından kovulur veya Apollon'un gücü ona son verirdi. Bu yüzden Apollon için kurtların saldırısına karşı koruyucu sıfatı da eklenmektedir. Işık tanrısı aynı zamanda bitkileri filizlendiren, olgunlaştıran ve hasatı koruyandır. Delos ve Delphi'deki ilk hasatı Apollon "Thargelia" gerçekleştirir. Düzenlenen festivalde altın başaklar diğer şehirlere dolaştırılırdı. Metaponte paraları üzerindeki başak figürü bu düşünceyi ifade etmekteydi. Diğer Yunan paraları üzerinde bulunan çekirge resmi ise Apollon'un imdada yetiştiği "parnapios" sıfatını belirtmektedir.

Apollon'un okcu "Hekobolos" sıfatı ışık tanrısının gelişmiş halidir. Bu sıfatıyla Apollon yayına ve oklarına donanmış olarak, adaletsiz ve küstah insanların ölümünü sağlayan tanrı durumundadır. Yunan mitolojisinde Apollon en çok bu cezalandırıcı niteliğiyle gözüktür. Örneğin; İlyada'da destanında Agamemnon Apollon'un rahibi Chryseis'i küçük düşürdüğü için Yunan ordusuna Apollon veba salgını vermişti. Yine aynı destanda; Apollon'un rahibi Laokoon Apollon heykeli önünde aşk yaptığı için günah işlemiş ve oğullarıyla birlikte denizden gelen yılanlar tarafından feci şekilde öldürülmüşlerdir. Tanrılara karşı gelinmeyeceğini ve Apollon'nun cezalandırıcı niteliğini Niobe efsanesinde de görülebilir. Efsaneye göre; Tantolos'un kızı Niobe ile Thebai şehrinden Amphion evlenir. Niobe'nin altı kızı ve altı oğlu olur. Niobe annelik gururuyla kendini Artemis ve Apollon'un annesi Leto ile bir tutmaya kalkar. Ana tanrıça öcünü almakta gecikmez. Niobe'nin kızları Artemis oğulları da Apollon'nun oklarıyla birer birer ölür (Grager, 1983, s.97). Bu konu kırmızı figürlü Yunan

vazosunda (Şekil 2.5.) efsaneye uygun olarak işlenmiştir. Vazo M.Ö. 5. yüzyıla klasik devre tarihlenmektedir.

Apollon'a aynı zamanda savaş tanrısı ve "Brodromia" ismi altında koruyucu tanrı olarak tapınmıştır. Bununla birlikte Apollon çabuk ve tatlı ölüm tanrısı olarak da tanınır. Bu özelliği onu insanlığın kaderini elinde tutan, ahlak ve yargıyı yöneten, ilahi kudret konumuna getirmiştir. Apollon öyle bir tanrıdır ki hem vurur hem de imdadı yetişir. Akesos, Epikurios, Soter nitelikleriyle kötüyü ters çevirir, kurtarıcı olur. Apollon vicdan temizleyici olarak, güneşin faydalı hareketini temsil eder. Bu hareket ona şifa tanrısı özelliğini vermiştir. Canavarları öldürdüğü, selleri kuruttuğu gibi Apollon bazen salgın hastalıkların doğmasına bazende giderilmesine sebep olur.

Apollon'un temizleyici tanrı özelliği de mükemmeldir. Onun bu özelliği Python'u öldürdükten sonra kendini Tempe vadisinde veya Giritte temizleyip dönmesinde görülür. Apollon'nun bu dönüşü Pythia bayramlarıyla kutlanmıştır. İnsanın düşmanı olan vahşi hayvanların yok edilmesinde, Apollon avcı tanrı konumundadır. Bu özelliğini Apollon kız kardeşi Artemis'den almıştır.

Apollon çoban tanrı "Nomios" konumunu Admetus ve Laomedon'nun sürülerini gözetip, çoğaltmasından almıştır. Apollon'a çoban tanrı sıfatını kazandıran iki efsane vardır. Bu efsanelerin birinde Apollon kyklopları öldürdü diye Zeus tarafından ceza olarak Admetus'un yanına gönderilmişti. Diğer bir efsanede Poseidon, Hera, Atena ve Apollon Zeus'a karşı bir komplo hazırlamışlardı. Bu komplo gerçekleşemeyip Zeus durumu anlayınca ceza olarak Apollon ve Poseidon'u Troya kralı Laomedon'un yanına çalışmaya gönderir. Apollon hem Poseidon'a şehir duvarlarının inşasına yardım etmiş, hem de İda dağındaki sürülere bakmıştır. Çoban tanrı Apollon aynı zamanda kurtları ve zararlı hayvanları yok eden tanrı olduğu için Admetus'un sürülerini vahşi hayvanlardan korumuş ve çoğaltmıştır.

Apollon "Agyeus" ismi altında her oturulan yerin eşiğini gözetken ve yolların rehber tanrısıdır. Apollon Agyeus koni biçiminde dikili taş görünümündedir. Bu görünüş Apollon'un en eski görüntüsüdür. Apollon aynı zamanda şehirleri inşa eden mimar tanrıdır. Daha dört yaşındayken kız kardeşi Artemis yardımıyla Ortygie'ya da bir yer inşa etmişti. Bir başka tanrı Poseidon ile birlikte Troya şehri duvarlarını inşa

Şekil 2.5. Apollon, Artemis ve Niobe'nin çocukları

eden odur. Apollon kolonilerin de kurucusudur. Kuzey Afrika'daki Kyrene şehrini kuran odur.

Apollon müzik ve şiirin tanrısı olarak medeni bir güce de sahiptir. Lyrin veya kitaranın mucidi odur. Ayrıca dokuz sanat musasını yönetme görevi Apollon'a verilmiştir. Cemal Tollu kitabında (1957, s.42) dokuz musayı şu şekilde sıralamıştır: Clio tarih musası, Euterpe flüt çalar lirik şiire başkanlık eder, Thalie insanlara neşe ve ilham verir, Melpomene trajedi musası, Terpsichore şarkı ile birlikte dans edenleri coşturur, Erato düğün eğlencelerini ve aşkın mutluluğunu kutlar, Polymnie tanrıları öven en eski şarkıları tekrarlar, Uranie astronomi musası ve Calliope hitabeti ilham eder, epik masalları yazdırır.

Apollon antik Yunanın gelişmesinde önemli rol oynayan müzik ve şiir tartışmalarının da tanrısıdır. Apollon efsanelerinde kendisine karşıt olan sanat tartışmalarına bizzat katılarak, öcünü almaktadır. Bir efsaneye göre musalardan birinin oğlu olan Linos ağıt söylemede Apollon'a meydan okumaya cesaret ettiği için tanrının bizzat kendisi tarafından öldürülür. Apollon bir başka müzik başarısını satyr Marsyas'a karşı almıştır. Marsyas efsanesine göre Atena geyik boynuzundan bir flüt yapar. Atena bu flütü bir dere kenarında çalarken sudan buruşuk ve şişkin olan yüzünün yansımasını görünce, flütü bir kenara fırlatarak onu bulanın başına kötü bir lanet eder. Bu flütü satyr Marsyas bulur ve çalarak dünyada bundan güzel ses veren çalgı olmadığını söyler. Bu kitaranın mucidi Apollon'u kızdırır ve Marsyas'ı yarışmaya davet eder. Bu yarışma sonunda yenilen yenenin istediğini yapacaktır. Yarışmada hakem olarak musalar seçilmiştir. Yarışma eşit olarak sonuçlanır. Bu durum üzerine Apollon kendi enstrümanı ile yaptıklarının aynısını Marsyas'ında yapmasını isteyerek kitarını ters çevirerek çalar. Marsyas flütüyle bunu başaramaz ve ceza olarak bir ağaca bağlanarak Apollon'un hizmetkârı Scythian tarafından derisi yüzülerek cezalandırılır. Bu efsaneyi anlatan heykel grubundan Marsyas (Şekil 2.6.) İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Heykel Roma kopyası ve 1.30 m. yüksekliğindedir. Marsyas'ın yüzünde Bergama heykel okulunun üslubu gözükmemekte ve heykel M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedir. Heykel grubunun diğer parçası hizmetkâr Scythian'ı gösteren kısım bugün Uffizi galerisindedir. Apollon efsaneleri içinde en yaygın olarak bilineni yine bir müzik yarışmasıyla ilgilidir. Efsaneye göre; Pan flütün lyre'den daha üstün bir çalgı olduğunu iddia ediyordu. Yarışmaya hakem olarak Friky kralı Midas seçilmiştir. Yarışma sonunda Midas flütün sesini daha

Şekil 2.6. Marsyas

güzel bulunca, Apollon onun kulaklarını eşşek kulağına çevirerek öcünü alır (Graves, 1958, s.77).

Apollon'un nitelikleri içinde kehanet, şiir ve şifa verme yan yana yer almaktadır. Apollon Homer destanındaki tanrıların şifa vericisi Paeon ile kendisini özdeşleştirmiştir. Pindar (M.Ö. 5. yy) çok ağır hastaların reçetelerini kadınlara ve erkeklere Apollon'un verdiğini söyler. Buna ek olarak Apollon "rüyalar" göndererek hastaları ruhsal bakımdan da iyileştirir. Hekim tanrı olarak Apollon genellikle oğlu Asklepios'un ismiyle birlikte anılır.

Şairleri coşturan ilham ile kâhinlere geleceği bildiren aynı coşkudur. Apollon bütün ilhamlarda şiire ve kehanete başkanlık etmektedir. Apollon'un nitelikleri içinde özellikle kehanet tanrısı olarak Hellenlerin hayatında önemli rol oynamıştır. Kehanet yeteneğini Apollon'a Zeus vermişti. Apollon'un kâhinleri, Hellenlerin hayatında o kadar etkili olmuşlardır ki bu kâhinler arasında en meşhuru olan Delphi kâhini sayesinde Delphi şehri Yunanistan'ın dini ve politik merkezi haline gelmiştir. Buraya barbarlardan bile temsilcileri gönderilmiştir (Premier, 1877, s.312-314). Apollon kâhinler aracılığıyla insanlarla ilişki kurmaktaydı. Kâhinlerin bilicilik üslubu coşkuyla söylenmiş tek kelimeler veya seslerdi. Kâhinler açık, kesin anlamlar yerine kolaylıkla yanlış anlaşılabilir kelimeler kullanırlardı. Örneğin; Atinalıların yaklaşan Pers kuvvetlerine karşı en iyi nasıl savunmalıyız sorusuna, Delphi kâhini tahtadan kalelerine güvenmelerini söyler. Atinalılar bu sözü yanlış anlayarak, Akropolis'i gerçekte düşmanı durduramayacak olan tahta siperlerle korumaya alırlar. Themistocles ve o günün gençleri bu kelimelerin deniz savaşı anlamına geldiğini söyleyerek, insanları gemilere binmeye ikna ederler. Sonuç olarak; Perslere karşı Salamis deniz zaferi elde edilir. Savaştan sonra Delphi kâhini söylediği sözlerle deniz savaşı demek istediğini açıklamasını yapar. Anadolu'da da Delphi kehanet merkezi gibi ve ondan daha eski olan Gryneion, Erythrai, Patara, Klaros ve Didim gibi merkezlerde aynı şekilde bilicilik yapılmaktaydı (Murray, 1990, s.103).

2.1.2. Apollon'un Aşkları

Apollon ile ilgili bir çok aşk hikâyesi vardır. Bu hikâyelerde Apollon hiçbir zaman mutluluğu bulamamış ve bu aşklar çoğunlukla trajik sonla bitmiştir.

Efsanelerde Apollon genç kızlara veya erkeklere aşık olabilmektedir. Işık tanrısının aşkları arasında genç erkeklerin olmasının sebebini Kerenyi kitabında (1961, s.139) tanrı Apollon'un kendisinin delikanlıların annelerinin vesayeti altından çıkıp ayrı yaşadıkları yaşta olduğu için olduğunu söyler. Apollon'un genç erkeklere olan aşkını Kerenyi gibi açıklama getirileceği gibi mitolojide bugün ters gelen olayların tanrılar dünyasında ters olmadığı unutulmamalıdır.

Apollon'nun ilk aşkı Tessalya'daki Peneius nehrinin kızı nymfa Daphne'dir. Efsaneye göre Daphne Apollon'un aşkını istemez ve dağlara kaçır. Apollon onun peşine düşer ve tanrı onu tam yakalayacağı sırada Daphne dünya Ge'den yardım isteyerek bir Defne ağacına dönüşür. Bundan sonra Defne Apollon'un kutsal ağacı olur ve dallarını Apollon taç olarak takar.

Apollon'nun diğer bir hanım aşkı meşe nymfasının kızı olan Dyrope'dir. Efsaneye göre Apollon Dyrope'ye kendisini sevdirmek için koplumbağa biçimine girmiştir. Dyrope kaplumbağayı sevmek için alıp göğsüne koyduğunda, tanrıdan gebe kalır. Dyrope durumunu kimseye söyleyemez, başka biriyle evlenerek çocuğu üstlendirir. Efsane daha sonra ağaç perileri olan Hamadryades'lerin Dyrope'yi kaçıırıp kendilerinden biri yaptıklarını söyler (Kerenyi, 1961, s.141).

Apollon bir gün Aetolia kralının kızı Marpessa'yı da sever. Fakat Marpessa İdas tarafından Poseidon'un verdiği kanatlı at arabasıyla kaçıdır. Apollon onları Messenia'da yakalar. İki rakip kız için çarpışır, fakat Zeus araya girer ve onları ayırır. Zeus Marpessa'ya kimi tercih ettiğini sorduğunda Marpessa yaşlanıp çirkinleştiğinde Apollon'un kendisini terk edeceğini düşünerek ölümlü İdas'ı seçtiğini söyler. Apollon bir kez daha aşkta mutlu olamamıştır. Kırmızı figürlü M.Ö. 5. yüzyıla ait bir Yunan vazosu (Şekil 2.7). Apollon ve İdas arasındaki kavgayı göstermektedir. Vazoda Apollon uzun saçlı başında defneden bir taçla gösterilmiştir. Vazoda Apollon'un yoldaşlarından geyik tanrıya doğru bakmaktadır. Marpessa Apollon ile İdas arasında yüzünü tercih ettiği İdas'a dönmüştür.

Apollon'un diğer bir aşkı Kyrene ile dir. Kyrene'nin babası Tessalya kralı Hypseus annesi su nymfasıydı. Kyrene babasının sürülerini koruyan güçlü bir kızdı. Efsaneye göre bir gün Kyrene silahsız olarak bir aslan ile güreşir ve onu yener.

Şekil 2.7. Marpessa ve Apollon

Bu olaya tanık olan Apollon Kyrene'ye aşık olur. Bilge centaur Chiron Apollon'a gizlice Kyrene'yi karısı yapmasını söyler. Apollon'da Kyrene'yi kuğuların çektiği altın arabaya koyarak Kuzey Afrika'ya götürür ve Kyrene şehrini kurar (Kerenyi, 1961, s.141, 142).

Apollon Priam'ın kızlarından biri olan Cassandra ile de mutlu olamamıştır. Efsaneye göre Apollon Cassandra'yı elde etmek için ona kehanet sanatını öğreteceğini söyler. Cassandra kısa bir süre sonra bu işi öğrendiğini zannederek Apollon'u reddeder. Ceza olarak Apollon'da Cassandra'dan inandırma gücünü alır. Böylece Cassandra doğru kehanetlerde bulunmakta fakat söylediklerine kimse güvenmemektedir.

Apollon'un Koronis'e olan aşkı ve onun önde gelen oğlu Asklepios'un doğumunu anlatan efsane çok dramatiktir. Efsaneye göre Apollon Thessalya kralının kızı Koronis'i sever. Koronis Apollon'nun çocuğuna hamileyken, Arkadya'dan gelme İschys ile birlikte olur. Bu sadakatsizliği tanrıya kutsal kuşu kuzgun haber verir. Ezra Erhat (1993, s.124) kitabında şair Pindaros'un bu masalı benimsemediğini bu olayı Apollon'un kendi gözüyle gördüğünü söyler. Bu ihaneti Apollon Koronis'i yanan odun yığını üstüne koyarak cezalandırmış, fakat Koronis ölmeden karnındaki çocuğu Apollon çıkarmıştır. Bu çocuk Asklepios'dur. Apollon oğlunu iyileştirmeyi öğreten centaur Chiron'a verir. Asklepios kısa zamanda ilerleme kaydeder hatta ölüleri diriltir. Bu amaçla Atena Asklepios'a Medusa'nın yaralarından kan verir. Medusa'nın sol tarafındaki damardan alınan kan güçlü zehir içermekte, fakat sağ tarafından alınan kan ölüyü hayata döndürürdü. Asklepios bilgisini serbest kullanıma açar. Bu geniş kullanım yer altı tanrısı Hades'i rahatsız etmektedir. Zeus Asklepios'un sanatının dünya düzenini alt üst edeceğini düşünür ve yıldırımlarıyla onu öldürür. Apollon oğlunun ölümünden şiddete kapılarak Zeus'un yıldırımlarını demirci ocağında hazırlayan Kyklopları oklarıyla öldürür. Zeus bu şiddete Apollon'u Tartarus'a gönderme cezası vererek cezalandırma kararı almış, fakat Leto'nun ısrarı üzerine ölümlü bir köle gibi bir yıllığına Thessalya kralı Admetus'un yanına çoban olarak çalışmaya göndermiştir.

Ansklepios'un doğumuyla ilgili Koronis'in ihaneti ve feci ölümüyle ilişkisi olmayan başka bir efsanenin Asklepios'un kültünün bulunduğu Epidaurus'da

anlatıldığı söylenir. Efsaneye göre Koronis Asklepios'u doğurduğu zaman Myrtles dağına terkeder. Asklepios burada keçi tarafından emzilir ve çoban köpekleri ona bekçilik eder. Dağlarda sürülerini otlatan bir çoban kaybolan iki hayvanını ararken çocuğu bulur ve onu evine götürmeyi düşünür. Çoban yakına geldiğinde çocuğun ışıldadığını görünce, onda tanrısal birşeylerin olduğunu anlar ve geri çekilir. Bu çocuk ileride hastaları iyi edecek hatta ölüleri diriltecektir (Kerenyi, 1961, s,141).

Dor halkının inancına göre Apollon genç erkeklere de aşık olur. Onun Hyacinthus ve Cyparissus ile olan birlikteliği kadın aşklarında olduğu gibi mutlu bitmemiştir. Hyacinthus ile ilgili biri erken diğeri geç devre ait iki efsane vardır. Erken döneme ait efsaneye göre Hyacinthus tanrısal bir gençtir. Sanat musası Erato ve şarkıcı Thamyris bu yakışıklı genç için rakip olurlar. İnanişâ göre bu ilk eşcinselliğin başlangıcıdır. Daha geç devre ait olan efsaneye göre Hyacinthus yakışıklı bir gençtir. Apollon ve rüzgar tanrısı Zephyros Hyacinthus'a aşık olur. Bir öğleden sonra Hyacinthus ve Apollon disk atma yarışı yaparken rüzgar tanrısı diski savurur ve disk Hyacinthus'un başına gelir. Bu kaza kanından sümbüller oluşur ve Hyacinthus ölümsüzleşir.

Apollon'un bir diğerk erkek aşkı Cyparissus'dur. Cyparissus Herakles'in oğlu olan Telephus'un oğludur. Efsanede Apollon Cyparissus'a aşık olur. Apollon'un en önemli yoldaşlarından biri onu her yerde takip eden büyüleyici güzellikteki geyiktir. Bir yaz günü geyik gölgede uyurken Cyparissus istemeden mızrağıyla onu öldürür. Cyparissus Apollon'un yoldaşı geyiği öldürdüğü için çok üzülür, ölmek ister. Apollon onu bir selvi ağacına dönüştürür ve üzüntünün sembolü olur (Grimal, 1989, s.124, 125).

2.1.3. Festivaller

Apollon onuruna düzenlenen festivaller Yunanistan'da güneşin faydalı ve zararlı etkilerini gösterir; Sparta şehri her sene Ağustos ayında "Karneia" festivalinde Apollon'un veba salgını gönderdiği, ölüm tanrısı niteliğini anardı. Festivalde bütün Sparta halkı şehirden çıkarak bir kaç günlüğüne kuşatma yapan ordu gibi çadırlarda yaşardı. Bunun sebebi günün şiddetli sıcaklığının zararlarından korunmaktı. Bu yapılan dinsel törende korku yaratan tanrının yatıştığı düşünölmekte ve törene

bütün Sparta saygı göstererek iştirak etmekteydi. Daha sonra bu festival Afrika'nın kuzey sahilindeki Yunan kolonisi Kyrene'ye, Rodos ve Sicilya adalarına, İtalya'da Tarentum ve Sybaris'e de geçmiştir.

Apollon'un öldürücü gücü yanında gençlik ve bitkileri çiçek açmasını sağlayan faydalı niteliği de vardır. Apollon'un bu niteliği Sparta'da her sene Temmuz ayında "Hyakinthia" festivalinde Apollon'un erkek aşkı Hyacinthos efsanesi anılarak kutlanırdı. Festival hüznün ve kederle başlar, heyecanlı sevinçle biterek, dokuz gün sürerdi. Apollon'un aşkları bölümünde bahsedildiği gibi rüzgar tanrısı ve Apollon aynı gence aşık olurlar. Bir gün Hyacinthos ve Apollon disk atma oyunu oynarken rüzgar tanrısı diski geriye savurur ve Hyacinthos ölür. Festivalin başlangıcındaki üzüntü Hyacinthos'un ölümünü sembolize eder. Efsaneye göre Hyacinthos'un kanının aktığı yerde sümbüller oluşmuş ve Hyacinthos ölümsüzleşmiştir. Festivalin sonundaki heyecanlı sevinçse onun ölümsüzleşmesindendir. Hyakinthia festivali doğadaki bozulma ve yeniden canlanmayla ilişkilidir.

Apollon'un güneş olarak doğayı, faydalı yönde etkilemesi, Atina'da Mayıs ayında düzenlenen "Thargelia" festivalinde de görülür. Bu festivalde meyvaların ılık güneş altında olgunlaşması kutlanırdı. Atina'da Ağustos ayında "Metageitna" denen başka bir festivalde Apollon hasat ve bolluk tanrısı olarak anılırdı. Atina'da Eylül ayındaki festivalde ise Apollon'a hasata yardım etmesi için dua edilir, Ekim ayında da tarladaki ilk meyvalar Apollon'a sunularak ona şükran bildirilirdi (Murray, 1990, s.98-101).

Anadolu'da Apollon tapınaklarının en büyüğünün bulunduğu Didim'de düzenlenen "Didymeia" festivalinde Apollon'un doğumu ve doğumla birlikte Yunanistan'daki festivallerden farklı olmayan doğanın canlanması kutlanmaktaydı. Didim de arkaik devir ve öncesinde düzenlenen festivaller hakkında fazla bilgi yoktur. Yalnız Milet'de Apollon Delphinos'a inanan "Molphei" grubunun İonia ayaklanmasından sonra M.Ö. 5. yüzyılda kutsal yoldan gelerek Apollon Didymaya adaklar getirdiği bilinmektedir. Didim'de Apollon onuruna düzenlenen ilk "Didymeia" festivalinin M.Ö. 207 veya 203 yılında düzenlendiği düşünülmektedir. Yazıtlarda bu festival "Megala Didyma" olarak yer almaktadır. Megala Didyma festivali dört senede bir düzenlenmekteydi ve panhellenikti. Festival ayın yedisinde Apollon'un doğduğu günde

başlamaktaydı. Bu gün ilk baharın başlangıcı Nisan ayının ortasında bir gündü. Festivalde boks, güreş, stadyum koşusu, pankreyas ve pentatlon gibi yarışmalar düzenleniyordu. Boks ve güreş sakalı çıkmamış delikanlılar ve genç erkekler olmak üzere iki kategoride yapılmaktaydı. Koşu için ise böyle bir gruplama yoktu. Megala Didyma festivalinde lyre ile şarkı söyleme, koro yarışmaları, trajedi oyunu gibi sanatsal faaliyetlerde yapılmaktaydı. Festivalde düzenlenen yarışmalardan trajediyle ilgili yarışmalar Milet'deki tiyatrodaki boks, koşu, güneş, pankreas tapınağındaki stadyumda yapılmıyordu. Meşale yarışının ilk Didim'de başladığına dair hiçbir delil olmasına karşın, Megala Didyma'da meşale yarışları da yapılmaktaydı. Yarış tapınağın önündeki yuvarlak sunaktan başlayıp yine aynı yerde bitmekteydi. Meşale yarışı eğer bayrak değiştirme şeklinde yapılıyorsa bu değiştirme tapınağın arkasında gerçekleşiyordu. Megala Didyma'da düzenlenen bu yarışmalar, aynı zamanda dini bir törendi. Yarışmalarda birinci gelenlere ödül olarak Apollon'un kutsal ağacı sayılan Defne ağacı dallarından yapılmış bir taç verilmekteydi.

Didim'de düzenlenen ikinci festival "Anoigmoi" festivalidir. Bu festivalin ismi "Başlangıçlar" anlamına gelmektedir. Anoigmoi festivalinde tapınak kâhini genç kızlara üzerlerine sürmeleri için zeytinyağı, delikanlılara ise akşam yemeği veya değerli hediyeler veriyordu. Bu festivalde de sadece delikanlılar veya kızlar içinde atletik yarışmalar düzenlenmekteydi. Anoigmoi festivali çocukluktan gençliğe geçişi, hayatın yeni dönemine başlangıcı işaret eder (Fontenrose, 1986, s.67-76). Gerçekten de Apollon Yunan mitolojisinde ve sanatında delikanlılar ve kızlar için gençliğe geçiş yaşındadır.

2.2. Roma Devrinde Apollon

Apollon inancının Roma'ya ilk getirilişi M.Ö. 5. yüzyılda Etrüsk kralı Tarquinius Superbus'un Cumae'den Roma'ya sibylla kâhinlerinin defterlerini getirmesiyle başlamıştır. Apollon Yunan'dan Romalılara geçerken kurtarıcı ve kâhinlerin tanrısı olarak geçmiştir. Romalılar kurtarıcı tanrı olarak Apollon'dan salgınlarda yardım istemişlerdir. Romalıların Apollon'a başvurmalarının diğer bir sebebi kehanettir. M.Ö. 4. yüzyılda Etrüsk yöneticisi diktatör Camillus Veii şehrinin kuşatılmasında Delphi'deki Apollon pythien'e danışmış ve şehri aldıktan sonra adak olarak ganimetten pay vermiştir. Hanibal'in Romayı tehdidinde de bu sefer Apollon'un sibylla

kâhinlerinin defterlerine başvurulmuş, tehlike geçtikten sonra Apollon'un onuruna oyunlar düzenlenerek, Yunan adetine göre kurbanlar kesilmiştir. Apollon'un gücü Roma'da Hanibal'in Roma'yı tehdit ettiği M.Ö. 201 yılındaki ikinci Punic Savaşı'ndan sonra her tarafa yayılmıştır (Premier, 1877, s.317).

Apollon'un Latin kitaplarında tam anlamıyla görünmesinin başlangıcı Augustus'un M.Ö. 31 yılında Aktium savaşı'nda Antoni ve Kleopatra'yı bozguna uğratmasıyla olmuştur. Aktium zaferi bir süre sonra Aktium mucizesi haline gelerek Aktium oyunları düzenlenir ve M.Ö. 28 yılında Roma'da Palatine Hill'de Augustus'un sarayının yanına Aktium Apollon'a bir tapınak adanır. Perkins (1989, s.37) bu tapınağın Carrera mermerinden yapıldığını ve dönemin en güzel abidelerinden biri olduğunu söyler. Augustus zamanında Apollon Aktium zaferiyle ilişki kurulduktan sonra, uyumun tanrısı olduğu için barışın tesisiyle "Pax Augustus" ile de ilişki kurulmuştur.

Romalıların Apollon'a verdiği değer edebiyatta da dikkati çeker. Romalı yazar Virgil'in (M.Ö. 1. yy.) Aneid destanında Apollon önemli roller üstlenmiştir. Destanda Apollon Aeneis ile arkadaşlarına atalarının topraklarına geri dönmelerini emreden tanrı ve Aeneis'in de koruyucu tanrısıdır. Virgil eserinde Apollon'u Yunanlı şairlerin çalışmalarında olduğu gibi yakışıklı göstermiştir. Diğer bir Romalı yazar Ovidus (M.S. 1. yy.) metamorfozlarında diğer tanrılara derecelerine uyan değerler vermezken Apollon'a görkem vermiştir (Brunel, 1992, s.39, 40).

2.3. Apollon'un Orijini Üzerine Düşünceler

Işık tanrı Apollon'un orijini hakkında bilim dünyası iki gruba ayrılmış gibidir. Bir kısım araştırmacılar Apollon'u Kuzey orijinli bir tanrı sayarken, diğer bir grup Apollon'u Doğu orijinli yani medeniyetlerin beşiği Anadolu'ya bağlarlar.

Apollon'u Kuzeyli bir tanrı sayan araştırmacılar savunularını Apollon'un isminin etimolojik gelişmesine dayandırmaktadır. Bu araştırmacılar; ilk Yunanlıların göçebe ve çoban olduğunu hatırlatarak, insanların bir araya gelmesi anlamına gelen "apella" kelimesiyle Dorların lehçelerinde Apollon için kullandıkları "Apellon" birbirlerine çok yakın olduklarından Apellon'un Dorların kabile tanrısı olması

gerektiğini ve Kuzeyli bir tanrı olduğunu savunurlar. Buna karşılık Apollon'u Anadolu orijinli bir tanrı olarak kabul edilmesini sağlayacak bir çok delil vardır. Delillerin bir çoğu Homer'in İlyada destanından çıkarılmıştır. Bu delillerden birine göre Anadolu'nun Lykia bölgesinin adındaki -lyk kökü Latince Lux'de görülen ışık anlamlı kök olarak alındığında bu anlam tanrının phoibos sıfatında ve Lykia bölgesinin adında da gözükmektedir. Apollon'u ışık anlamındaki phoibos sıfatıyla ilişkili Apollon'u Anadolu'ya bağlayan diğer bir görüşte filolog Taşlıkloğlu (1954, s.18) Anadolu kelimesinin aslında eski Yunanca olup, güneşin doğduğu ülke demek olduğunu, buna göre Apollon'un phoibos sıfatı Anadolu kelimesini desteklediğini bununda Apollon'u Yunanistan'dan ziyade Anadolu'ya daha yakın kıldığını söyler.

Apollon'un Anadolu orijinli bir tanrı saymamızı destekleyen diğer bir veri Homer'in ışık tanrısı için kullandığı "Lukegenes" sıfatından gelir. Lukegenes sıfatındaki -gen eki soyu yansıttığı için Lykia soylu, Lykia da doğmuş anlamına gelmektedir. Apollon'u Olympos tanrılarından ayrılmasını sağlan diğer bir veri Apollon'un İlyada destanında oynadığı role dayanır. Destan'da Apollon Hektor ile Akhilleus'un arasındaki çarpışmada Hektor'u ölümden korumak için çok uğraşmış fakat Zeus ikisinin de ecelini tartıp Hektor'un ölümü ağır basınca onu kaderine bırakmak zorunda kalmıştı. Ayrıca Truva'nın alınmasını sağlayan tahta atın şehrin içine alınmamasının söyleyen Laokon'da Apollon tapınağının rahibiydi. Apollon'un İlyada destanında Truvalıların yanında yer alışı onu Anadolu'nun tanrısı olarak göstermiştir.

Apollon'u Anadolu'ya bağlayan diğer bir bağ M.Ö. 7. yüzyılda Apollon'un aslan olarak Anadolu'nun güneş tanrısı olarak bağdaşmasında görülür. Aslan vahşi tabiatın annesi Kybele'nin oğlu olarak sayılmaktadır. Bu aslan M.Ö. 7. yüzyılda güneşin ve zodiakın sembolü olur. Güneş olarak aslan Didim'de kutsal yol üzerinde, Arkaik Didim tapınağının arşitravında ve Milet paralarında görünür (Laumonier, 1958, s.577). Apollon'un en yaygın olarak bilinen doğuş efsanelerinden olan Delos efsanesi de; Apollon'un Anadolu orijinli olduğunu işaret etmektedir. Efsaneye göre Leto doğum yapacağı yeri aramaya çıkmadan önce çocuklarına Milet yakınlarındaki Didim'de hamile kalmıştı.

BÖLÜM 3. DİDİM APOLLON TAPINAĞI

Didim İonia bölgesinde, Aydın'ın Söke ilçesine bağlı Yenihisar köyünün yakınındadır (Ek A). Didim'in 16,4 km kuzeyinde Millet şehri 3,5 km. kuzey batısında antik Panormos limanı bulunmaktadır. Ayrıca Büyük Menderes Didim'in hemen kuzeyinde denize dökülür. Didim bir şehir merkezi değil, Miletliiler tarafından inşa edilmiş aynı şehrin bir tapınağıdır. Didim Apollon tapınağı engebeli bir arazi üzerine kurulmuştur.

3.1. Yazılı Metinlerde Didim Apollon Tapınağı ve Kazı Tarihi

Didim Apollon tapınağıyla ilgili olarak Pausanias, ilk İon göçü olmadan M.Ö. 11.yüzyılda Didim'de Apollon kâhininin kaynak suyu olduğunu söylemiştir. Didim Apollon tapınağıyla ilgili bir diğer bilgiyi İ.Ö. 5.yüzyılda yaşamış tarihçi Herodot vermiştir. Herodot Milet şehrinin başlatığı İonia ayaklanmasında Arkaik Didim tapınağının Darius tarafından yıkıldığını ve tapınağın hazinelerinin Susa'ya götürüldüğünü bildirmiştir. Romalı mimar Vitruvius ise, Didim tapınağının mimarlarından birinin aynı zamanda Efes Artemis tapınağının mimarlarından olan Efesli Paionios diğerinin de Milletli Daphnis olduğunu söylemiştir.

Didimle ilgili ilk arkeolojik rapor Londra'daki Society of Dilettanti grubunun Yunanistan ve Anadolu'daki antik yapıları ölçüp çizimlerini yapmak için 1765 yılında gönderdiği Richard Chandler tarafından hazırlanmıştır. İngilizlerin Didim'de yaptığı araştırmalar 1812 yılında CR.Cockerell, 1835'de Charles Texier ve 1843 yılında yazıtların örneklerini çıkaran Philippe le Bas tarafından sürdürülmüştür. 1857-58 yıllarında Charles T.Newton Apollon tapınağı yakınındaki kutsal yolda kazı çalışmaları yapmış ve bugün British Museum'da bulunan "Charles group" olarak adlandırılan oturan kadın heykellerini çıkarmıştır. Didim Apollon tapınağında 1895 yılındaki Fransız araştırmalarına kadar tapınağı ortaya çıkarıcı hiçbir hafriyat

gerçekleştirilmemiş, İngilizlerin yaptığı çalışmalar yüzeysel kalmıştır. E.Pontremoli ve Bernard Hausoulie 1895-96 yıllarında ilk tapınak hafriyatına başlayarak, tapınağın ön sıra sütunlarıyla kuzeyde bugün ayakta duran iki sütuna kadarki kısımları meydana çıkarmıştır. Didim'de Fransız kazıları tapınağın doğusunda bulunan değirmenin çalışmaları ciddi biçimde engellediği ve sahipleri tarafından satılmadığı için durmuştur. Değirmen ancak 1905 yılında Didim kazı çalışmalarını Fransızlardan devir alan Berlin Müzesi tarafından satın alınarak kaldırılabilmiştir. Berlin müzesi adına Theodore Wiegand başkanlığında 1905-1914 yılına kadar sürdürülen Didim çalışmalarında Wiegand tapınağı tümüyle ortaya çıkarmayı başarmıştır (Fontenros, 1988, s.26).

Wiegand, çalışmalarında Bizanslılar zamanında tapınağın naousu içine antik tapınağın taşlarından yapılan kilise ve vaftishaneyi de kaldırmıştır. İkinci dünya savaşından sonra Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından sürdürülen Didim çalışmaları günümüzde de devam etmektedir.

3.2. Didim Apollon Tapınağı ve Çevre Yapıları

Didim Apollon tapınağının doğusunda tapınak basamaklarından 8 m uzaklıkta tapınağın yuvarlak altarı bulunur (Şekil 3.1). Altarın dış çevresinin çapı 8 m iç çevresinin çapı 5,6 m'dir. Kalıntılar altarın doğusunda ve batısında kapıların olduğunu gösterir. Altar'daki kül yığınlarını kısa duvarlar çevirmekteydi. Didim'de Arkaik devirden Roma devrine kadar bu tek altar hizmet görmüştür.

Altar'ın kuzeyinde dairesel kuyu bulunur (Şekil 3.2). Kuyunun duvar yapısının özelliğinden Arkaik döneme ait olduğu düşünülmektedir. Şimdiki derinliği 12 m. olan kuyunun dibi taşlarla doldurulmuştur. Kuyunun üst kısmı antik devirde, birkaç kere tamir görmüştür. Kuyu Arkaik devirde dört sütun üzerinde bir gölgelik taşımaktaydı. Bu gölgelik sonraki devirlerde kaldırılmıştır (Naumann, , s.45).

Didim tapınağının doğusunda tapınak merdivenlerinden 30 m uzaklıkta Arkaik devirde inşa edilmiş duvar vardır. Günümüze kadar bazı kısımları korunmuş olan bu duvarın yüksekliği yeryer 3,5 m'dir. Duvar, üzerinde iki stoa bulunan platform önünü desteklemekteydi. Ayrıca bu duvar Arkaik tapınağı sınırlayan duvarın

Şekil 3.1. Didim kutsal alanında altar

Şekil 3.2. Didim kutsal alanında kuyu

parçasını da oluştuyordu. Duvarın üzerindeki platforma çeşitli yerlerden beş ayrı merdivenle çıkılmaktaydı (Şekil 3.3).

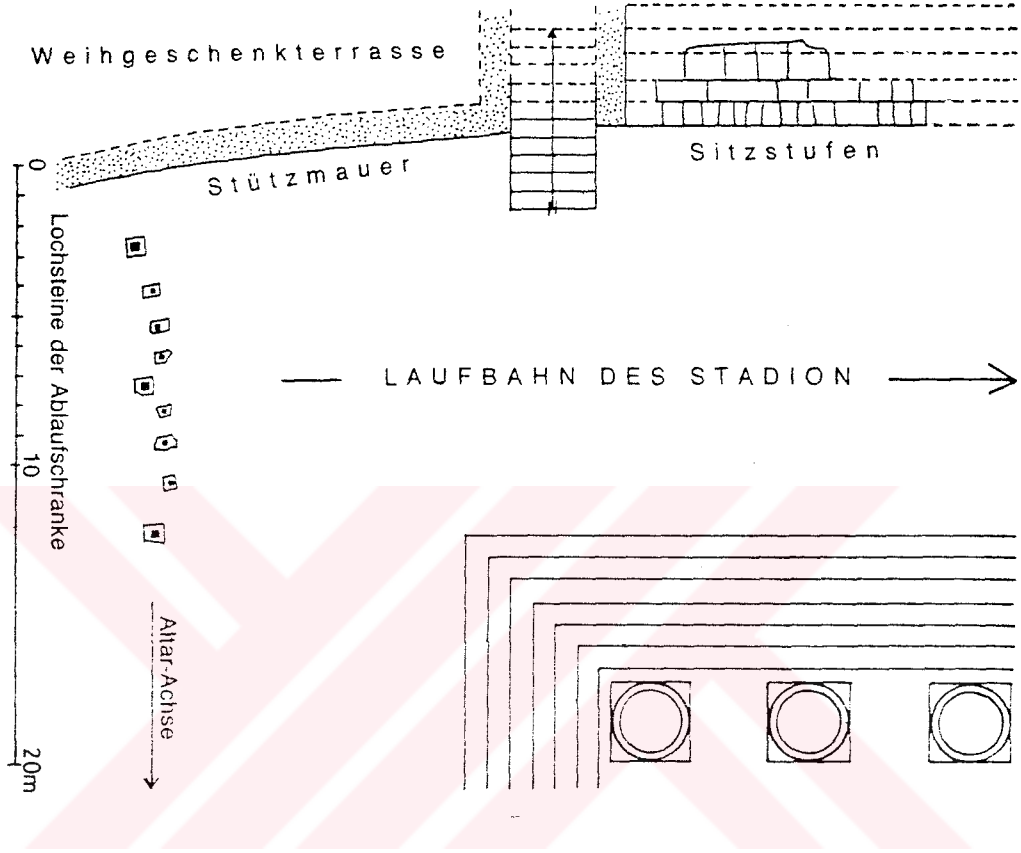
Apollon tapınağının Güneyinde stadium bulunur. Her dört senede bir yapılan Megala Didima törenlerinde tanrılar adına tiyatro, müzik, atletizm yarışmaları düzenlenmekteydi. Bu yarışmalardan tiyatro ve müzik ile ilgili olanlar Milet tiyatrosunda gerçekleştirilirken koşu bu stadiumda yapılmıyordu. Stadium'un (Şekil 3.4) Güney oturma yerleri, üzerinde iki stoa bulunan platformun bittiği yerde başlar. Tapınak podyumunun güney basamakları ise stadiumun kuzey oturma yerlerini oluşturur. Yarışmaların yapıldığı stadiumun kuzey ve güney oturma yerleri arasındaki açıklık 15 m'dir. Oturma yerlerinin üzerine belirli insanlar adına ayırtıldığına dair isimler yazılmıştır. Bu isimler stadium basamaklarının en alt sırasında kalınlaşarak buraların en iyi yerler olduğunu gösterir gibidir. Stadium'un doğusunda yarışların başlangıç yeri korunmuştur. Burada iki sıra teşkil edecek şekilde sıralanmış, direkleri taşımak için üzerleri delikli dokuz taş bulunur. Bu taşlardan üç tanesi büyük, altı tanesi küçüktür. Büyük üç taş 4,88 m. aralıkla yerleştirilmiş, küçük altı taşta biraz ileriye bu aralıklara gelecek şekilde iki gruba ayrılmıştır. Burada çalışma yapan araştırmacılar üç büyüktaşın başlangıç çizgisini oluşturan direkleri taşıdığını, küçük taşların ise başlangıçta koşucuların eşit aralıkla yerleştirilmesi için olduğunu düşünmektedir. Buna göre stadiuma bir defada sekiz koşucu yerleştirilebilir. Fakat bu teoriye göre üç büyük taş belli bir işe hizmet etmeyecektir. Ayrıca küçük taşların büyük taşlarla aynı hizada olmamasının sebebi açık değildir. Didim'de görülen başlangıç çizgisindeki problemler Yunan dünyasında başka stadiumlarda da görülür (Bean, 1989, s.202-203).

Didim kutsal alanında "Chresmographion" binası tapınaktan ayrı olarak bulunuyordu. Binanın kutsal alanda tapınağın Kuzey Batısında olduğu düşünülmektedir. Yapının adının işaret ettiği gibi, burası kâhinin sözlerinin yazılı olarak verildiği yerd.

Didim kutsal alanında yer alan diğer bir yapı kâhin evidir. Tapınağın içine M.S. 5. yüzyılda yapılan bazilikanın daha önce yakılmış olan, kâhin evinden alınan taşlarla yapıldığı bilindiği için bu taşların incelenmesiyle kâhin evinin bir rekonstrüksiyonunun yapılması mümkün olmuştur (Şekil 3.5). Bu yapı dorik nizamda,

Şekil 3.3. Didim arkaik sınır duvarı

Şekil 3.4. Didim stadiumu

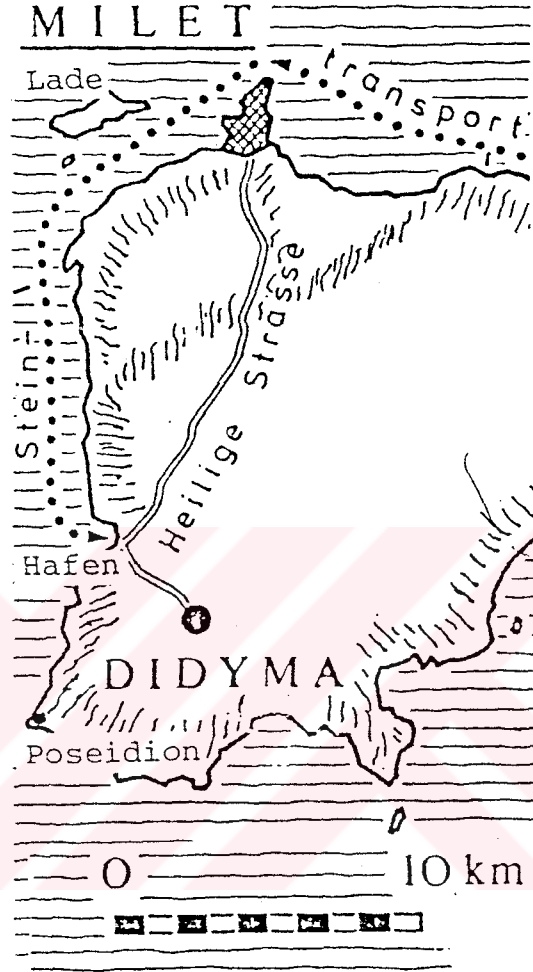

Şekil 3.5. Didim kâhin evi

önünde dört sütun bulunuyordu. Sütunların arası 1,81 m. yapının tüm yüksekliği ise 6,82 m'dir. Yapının sütunlarının üstünde kâhinlerin listesi yazmaktaydı. Bu isimler M.Ö. 1. yüzyıla ait olmasına rağmen, yapı Hellenistik devre M.Ö. 3. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Kâhin evinin tam yeri bilinmese de tapınağın yakınında olduğu düşünülmektedir (Fontenros, 1988, s.43).

Milet şehrini Didim'e kutsal bir yol bağlıyordu. Milet'in kutsal kapısından başlayan bu yol (Şekil 3.6) güneye doğru düzlük, tepe ve koruluktan geçerek denize Panormos limanına veya oranın kuzeyine gelmektedir. Buradan yol güney doğuya 3,5 km. giderek temenos, kapısını geçer ve tapınağı çevreleyen duvarın girişinde son bulur. Üzeri taş döşenmiş olan kutsal yolun toplam uzunluğu 16,4 km'dir. Bu yolun genişliği 4 ile 7 m. arasında değişmektedir. Milet'ten Didim'e uzanan kutsal yolu M.S. 100 yılında Trajan inşa ettirmiştir. Filozof Dio of Prusa Trajan'ın bu iyiliği, Didim kâhininin Trajan'a kariyerinin ilk yıllarında bir gün imparator olacağını söylediği için yaptığını belirtir. Kutsal yol tapınağın 300 m. kuzeyinde tapınağı sınırlandıran temenos duvarına ulaşmaktaydı. Burada hiç şüphesiz erken devirlerde bir propylaea mevcuttu. Trajan M.S. 100 yılında kutsal yolu yaptırırken, bu girişi de büyük olasılıkla kemerli bir kapı şeklinde yaptırmıştır. Temenos girişinden sonra kutsal yol 200 m güney doğuya gittikten sonra, şekilde görüldüğü gibi (Şekil 3.7) doğuya doğru belirgin şekilde kıvrılarak tapınağı sınırlandıran duvarın doğu girişine ulaşır. Temenosun içindeki yolun ilk yapım evresi M.Ö. 6 veya 7. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Trajan zamanında tekrar yaptırılan yolun batı tarafına M.S. 2. yüzyılın 2. yarısında bir portiko ve kapıları ile caddeye açılan 12 bölümden oluşmuş dükkân veya depo olarak kullanılmış odalar yapılmıştır (Şekil 3.8). Odaların arkasında Artemis'in kutsal alanı bulunur (Fontenros, 1988, s.28-30).

Kutsal yol üzerinde bulunan karşılıklı olarak sıralanmış aslan, oturan adam ve oturan kadın heykelleri, kutsal yol temenos duvarının içine girmeden sıralanmışlardır. Bu heykellerden aslan (Şekil 3.9) 96 cm. uzunluğunda, beyaz mermerden yapılmıştır. Aslan karnının üzerine yatmış, başı sağa dönüktür. Aslanın üzerine yattığı plinthos aslanla aynı mermer bloğundan yapılmıştır (Mendel, 1912, s.563). Arkaik devre tarihlenen bu aslan büyük ihtimalle Apollon ile ilişkili görülen güneşi sembolize etmektedir. Kutsal yol üzerinde bulunan oturan adam heykeli (Şekil 3.10) 1,14 m. yüksekliğinde, beyaz mermerden yapılmıştır. Heykel kübik arkalıksız bir sandalyeye

Şekil 3.6. Milet'i Didime bağlayan kutsal yol

Şekil 3.7. Didim temenos içindeki kutsal yol

Şekil 3.8. Didim kutsal yol üzerindeki odalar

Şekil 3.9. Didim kutsal yoluna ait aslan

Şekil 3.10. Didim kutsal yoluna ait rahip heykeli

oturmaktadır. Heykelin başı ve sağ kolunun bir bölümü yoktur. Oturan adamın kolları vücuduna yapışık, çıplak ayaklarına kadar uzanan uzun bir tunik giymektedir. Elbise sadece bacaklarının arasındaki pileleriyle fark edilebilmektedir. Oturan adamın sol kolunun altında bir asa bulunmaktadır. M.Ö. 550 yılına tarihlenen bu heykel Arkaik devirde Didim tapınağında kehanet veren Branchaos'u göstermektedir (Mendel, 1912, s.560). Kutsal yola ait son heykel oturan kadın heykelidir (Şekil 3.11). Heykelin boyu 89 cm, beyaz mermerden yapılmıştır. Heykel geniş bir tahtta oturmakta, çıplak ayakları bir taburenin üzerindedir. Heykelin üzerinde uzun kollu ayaklarına kadar uzanan İonia khitonu vardır. Heykel M.Ö. 550 yılına tarihlenmektedir (Mendel, 1912, s.570). Kutsal yol üzerinde bulunan Branchos ve oturan kadın heykelleri ilk bakışta hareketsiz duran Mısır heykellerini hatırlatırlar. Bu heykeller Mısır'lı değil fakat Mısır sanatı etkisi altında kalmış Anadolu'daki Yunanlı sanatçılar tarafından yapılmıştır. Gerçekten de Anadolu'da bulunan Yunanlı heykeltıraşlar sanatlarının ana hatlarını öğrenmek için M.Ö. 7. yüzyılın başında veya 8. yüzyılda Mısır'a gitmişlerdir (Newton, 1863, s.552).

Didim Apollon tapınağının kutsal koruluğu, tapınağın hemen Batısında, Kuzey Batısında ve Güney Batısında yer alıyordu. Bu bölgelerde tapınağa bitişik yapı kalıntısının izine rastlanmadığından, bu alanlar büyük ihtimalle ağaçlarla kaplıydı (Fontenros, 1988, s.31).

3.3.1. Arkaik Tapınak

Didim Apollon kutsal alanı en erken dönemde bir altar ve su kaynağından oluşmaktaydı. Buraya ilk taş yapı M.Ö. 7. yüzyılda yapılmıştır. Bu yapı 24 m uzunluğunda 10,20 m. eninde bir sekos idi ve Doğuya doğru biraz daralıyordu. Sekos'un içindeki kutsal avluda sunak, kehanet kuyusu ve defne ağacı gibi Apollon'un kült simgeleri bulunuyordu. İyon dünyasının 6. yüzyılın ilk yarısında parlak döneme ulaşmasıyla M.Ö. 560-550 yıllarında buraya daha büyük olan Arkaik tapınak inşa edilmiştir. Bu tapınak Hellenistik tapınağın altında kalmış olmasına rağmen G.Gruben Arkaik tapınağın planını yapmıştır.

Şekil 3.11. Didim kutsal yoluna ait oturan kadın heykeli

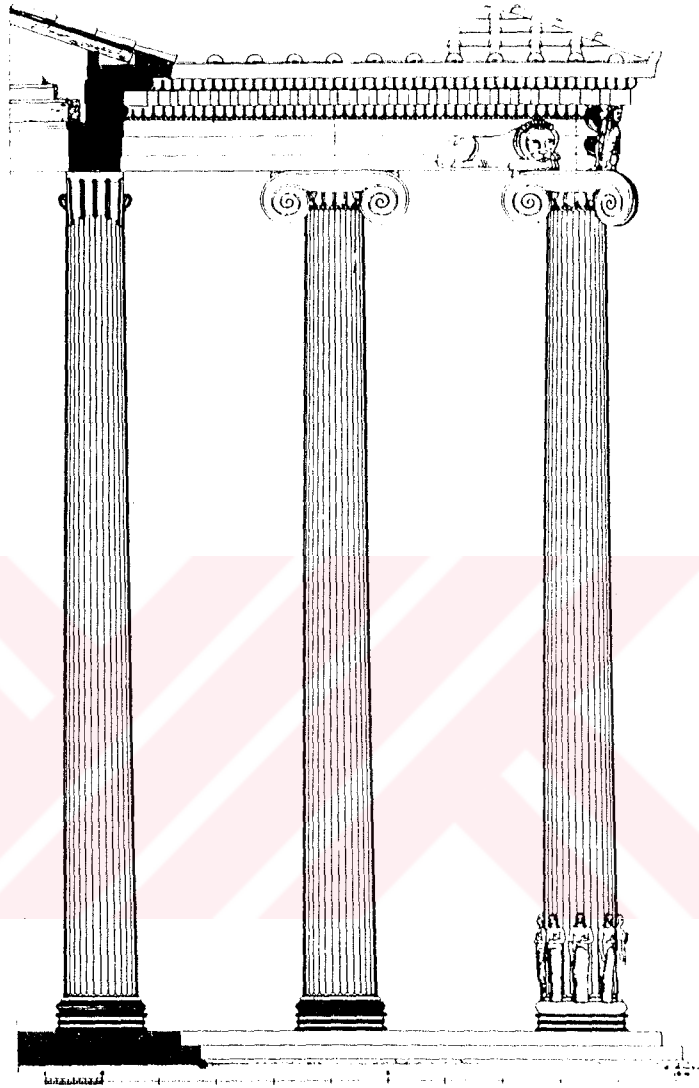
3.3.1.1. Tapınak Mimarisi

G.Gruben'in planına göre (Ek B) Arkaik tapınak iki krepisli bir podyum üzerine, dipteros plan şemalı olarak iyon nizamında inşa edilmiştir. Tapınak pronaos ve naos'dan oluşmakta opisthodomos yoktur. Tapınağın uzun kenarı 85,15 m. kısa kenarı 38,39 m'dir. Tapınağın kuzey ve güney cephesinde 21 sütun, batı cephesinde 9, doğu cephesinde ise 8 sütun bulunur. Doğru cephesinde bir sütun eksik kullanılmasının sebebi diğer iyon tapınaklarında olduğu gibi sütunlar arası açıklık genişletilerek, ortada daha geniş ve belirgin bir giriş aksı oluşturulmuştur. Tapınağın pronaosunda Arkaik devir Efes ve Sisam Hera tapınaklarında olduğu gibi iki sırada dörder sütun vardır. Arkaik tapınağın çift peristasisinde 104 sütun bulunuyordu. Bu sayıya pronaosdaki sütunlar da eklendiğinde, tapınakta 112 sütun bulunmaktaydı. Arkaik sütunların 15 m. yüksekliğinde olduğu düşünülmektedir.

G.Gruben'in planına göre Arkaik tapınağın pronaosundan naosuna doğrudan doğruya merdivenlerle inilebiliyordu. Arkaik tapınağın naosu 17,5 m. yüksekliğinde duvarlarla çevriliydi. Naosun iç yüzündeki duvarlar Sisam adasındaki Hera tapınağında olduğu gibi pilastrlarla güçlendirilmişti. Bu pilastrlar uzun duvar örtüsünü desteklediği gibi ayrıca dikey çizgiler oluşturarak duvar yüzlerini hareketlendirmişti. Arkaik naos duvarlarına karşılıklı olarak 8 pilastr yerleştirilmiştir. Naosun içine arkaik tapınakla birlikte Apollon'un kült heykelini koymak için anteler arasında iki sütun bulunan bir naiskos da inşa edilmiştir. Arkaik tapınağın ana yapı malzemesi tufa taşı olmasına rağmen tapınağın dışardan görülen kısımları, bütün üst yapı, pronaosdaki sütunlarla başlıkları mermerdendi (Akurgal, 1985, s.223-225).

3.3.1.2. Bezeme

Arkaik Didim tapınağının pronaos sütunlarının alt kısmı Efes Artemis sütunlarının alt kısmında olduğu gibi "column caelata" denen kabartmalı kadın figürleriyle süslenmiştir (Şekil 3.12). Tapınağın üç fascialı arşitravında Apollon'u güneşle bağlantılı olarak sembolize eden aslan ile köşede kanatlı gorgon bulunur. Tapınağın pronaos üstündeki mermerlerle örtülmüş çatısı antefiks ve akroterlerle süslenmiştir.

Şekil 3.12. Arkaik Didim Tapınağı rekonstruksiyonu

3.3.2. Hellenistik Tapınak

Hellenistik Didim tapınağının yapımı M.Ö. 300 yılında I. Seleukos'un yardımıyla başlamıştır. M.Ö. 300 yılında başlayan inşaat M.S. 2. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. İnşası yüzyıllar süren Didim tapınağı hiç bir zaman tamamlanamamıştır.

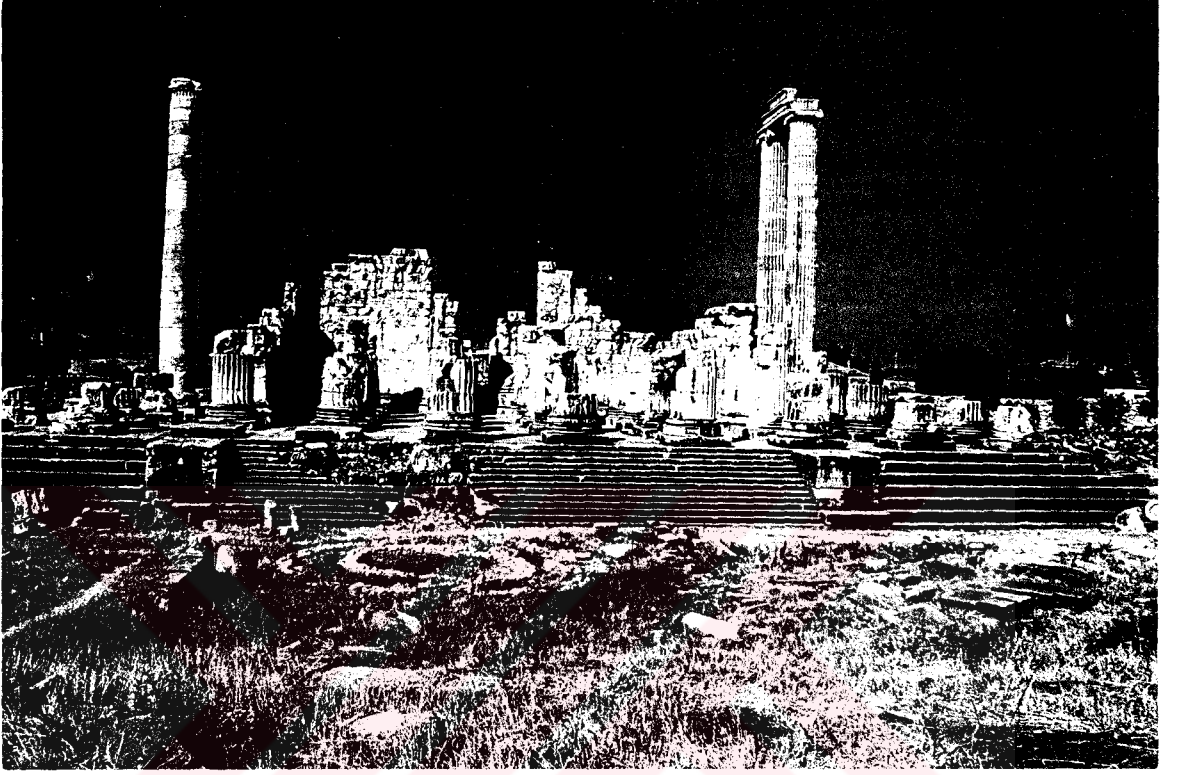
3.3.2.1. Tapınak Mimarisi

Hellenistik Didim tapınağı (Ek C) 3,15 m. yüksekliğinde yedi basamaklı krepisi olan bir platform üzerine kurulmuştur. İyon düzenindeki tapınak dipteros plan şemasına sahiptir. Tapınak pronaos ve naosdan oluşmakta, opisthodomosu yoktur. Tapınağın en alt basamağından uzun kenarı 118 m genişliği 60 m'dir. Tapınağın dış peristasisinde 10x21 iç peristasisinde 8x19 sütun bulunmaktadır. Peristasis sütunlarının toplamı 108 sütun etmektedir. Bu sayıya pronaosda bulunan her biri üç sütundan oluşan, dört sıra sütunda ilave edildiğinde tapınaktaki sütun sayısı 120 olmaktadır.

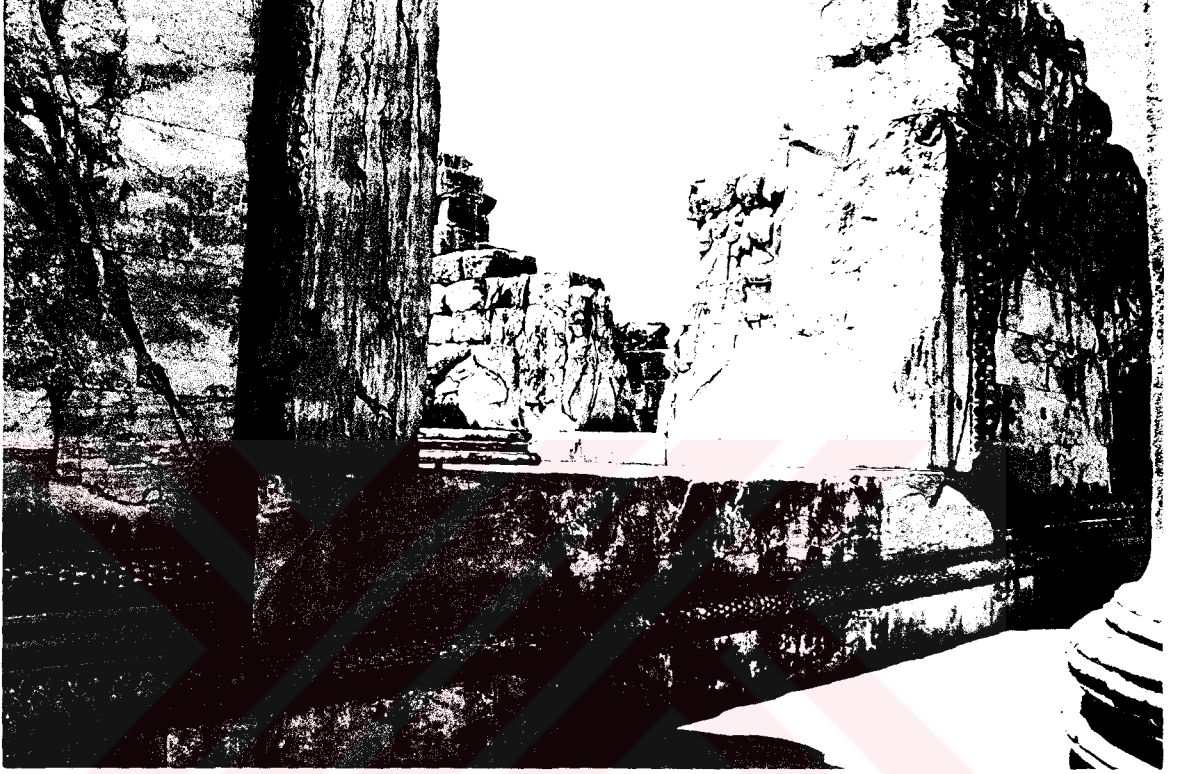
Tapınağın 45 cm. yüksekliğindeki krepis basamaklarının, normal merdiven basamağı rıhtından yüksek olması nedeniyle, tapınağın Doğusuna 23,73 m. genişliğinde 13 basamaklı merdiven yapılmıştır (Şekil 3.13). Tapınağın sütun çapları 2,40 m, sütun aksları 5,30 m'dir. Peristasisin ayakta kalmış Kuzeydeki iki sütunu ile Güneydeki tek sütununun ölçülmesiyle tapınağın sütun yüksekliği kesin olarak 19,70 m. olarak saptanmıştır. Sütunlar 24 yivlidir.

Tapınağın 15 m derinliğinde 23,78 m genişliğinde derin bir pronaosu vardır. Burada bulunan 12 sütun sebebiyle buraya "Dodekastilos" denmektedir. Pronaos ile naos arasındaki duvarda yer alan 5,63 m. genişliğinde 14 m. yüksekliğindeki açıklık stilobattan 1,5 m yükseklikte başlar. Açıklığın altındaki 1,5 m. yüksekliğindeki duvar pronaosdan naosa geçişi engellemekteydi (Şekil 3.14).

Pronaos'dan naosa geçiş pronaosun Kuzeyinde ve Güneyinde bulunan iki tünelle sağlanmaktaydı (Şekil 3.15). Tünel kapılarının yüksekliği 2,78 m. genişliği 1,12 m. olup yukarı doğru genişlik hafifce darlaşır. Tünellerin giriş tavanı kasetlerle

Şekil 3.13. Hellenistik Didim tapınağı Doğu cephesi

Şekil 3.14. Didim pronaos orta açıklığı

Şekil 3.15. Didim tapınağı tünel girişi

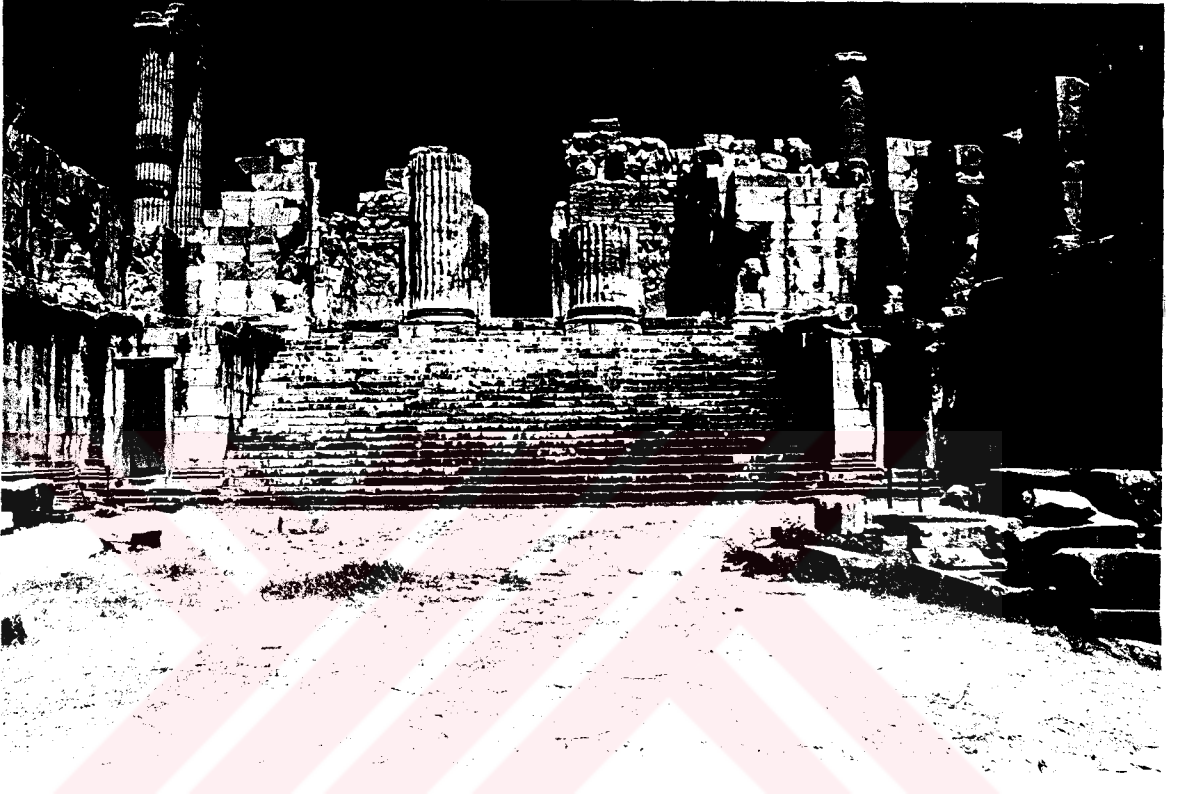
süslenmiştir. Pronaos'dan başlayan tünel naosa gelmeden önce dikdörtgen bir odaya gelir, burasının da tavanı kasetlerle süslenmiştir. Pronaosu naosa bağlayan tünel 21 m. uzunluğunda ve eğimlidir. Tünellerin arasındaki 22 basamaklı merdivenlerin iki basamağı tünel çıkışına doğru uzayarak tünelden çıkışa kolaylık sağlamıştır (Şekil 3.16).

Pronaos'dan naosa açılan iki tünel çıkışının arasında 15,25 m. genişliğinde 22 basamaklı merdivenler iki sütunlu odaya çıkmaktadır (Şekil 3.17). Bu merdivenlerin sonunda iki sütunlu odaya geçit veren üç kapı yer alır. Orta kapının iki tarafında attik tabanlı korinth başlığı taşıyan yarım sütun şeklinde birer pilastr bulunur. Dikdörtgen planlı iki sütun odası 9x14 m. boyutlarındadır (Şekil 3.18). Bu odanın sütunlarının çapları diğer sütunların çaplarıyla aynı değildir. Buradaki iki sütun korinth başlığı taşımaktaydı. Odanın mimari bünyesinde hiç pencere olmadığından bu oda çok loştu. İki sütunlu odanın Kuzey ve Güneydeki kapıları 4,58 m. uzunluğunda 1,21 m. genişliğinde karşılıklı iki sahanlığa açılmaktadır. Bu sahanlıklardan 8 basamaklı merdivenlerle uzunluğu daha küçük olan diğer iki sahanlığa çıkılır (Şekil 3.19). Yazıtlarda bu merdivenler "Labirentler" olarak ima edilmiştir. Bu merdivenlerin terasa uzandığı ve iki sütun odasının üzerindeki bir odaya geçit verdiği düşünülmektedir.

Tapının naosu 45 m. uzunluğunda 21,71 m. genişliğindedir. Naos "hypetral" üstü açık bırakılmıştır. Naosu yüksekliği 25 m'yi bulan duvarlar çevirmekteydi (Şekil 3.20). Bu yüksek duvarlar adeta kapalı bir naos etkisi yaratmaktadır. Naos duvarlarının en alt kısmı 1,5 m. yüksekliğinde kaide kısmı oluşturmaktadır. Kaide kısmının üzerinde kesme taşlardan yapılmış sonu bir kornişle biten naos duvarının ikinci kısmı yer almaktadır. Naos duvarının ikinci kısmının üzerinde ise Attik tabanlı yüksekliği 17,50 m. olan pilastrlar bulunmaktaydı. Günümüzde tapınakta görülen pilastrlar bu yükseklikte değildir. Naosun Kuzey ve Güney duvarlarında karşılıklı yerleştirilmiş 10 pilastr, Batı duvarında ise köşelerdeki L şeklindeki pilastrlar hariç tutulursa 3 pilastr bulunmaktadır. Arkaik devir tapınağında da bulunan bu pilastrlar duvarları takviye amacıyla yapılmıştır. Pilastrlar 1,78 m. kalınlığında ve dış peristasisde olduğu gibi 5,30 m'lik akslarda yerleştirilmiştir. Pilastrlar üzerinde volüt-lü başlıklar bulunur.

Şekil 3.16. Didim naos tünel  ıkı ı

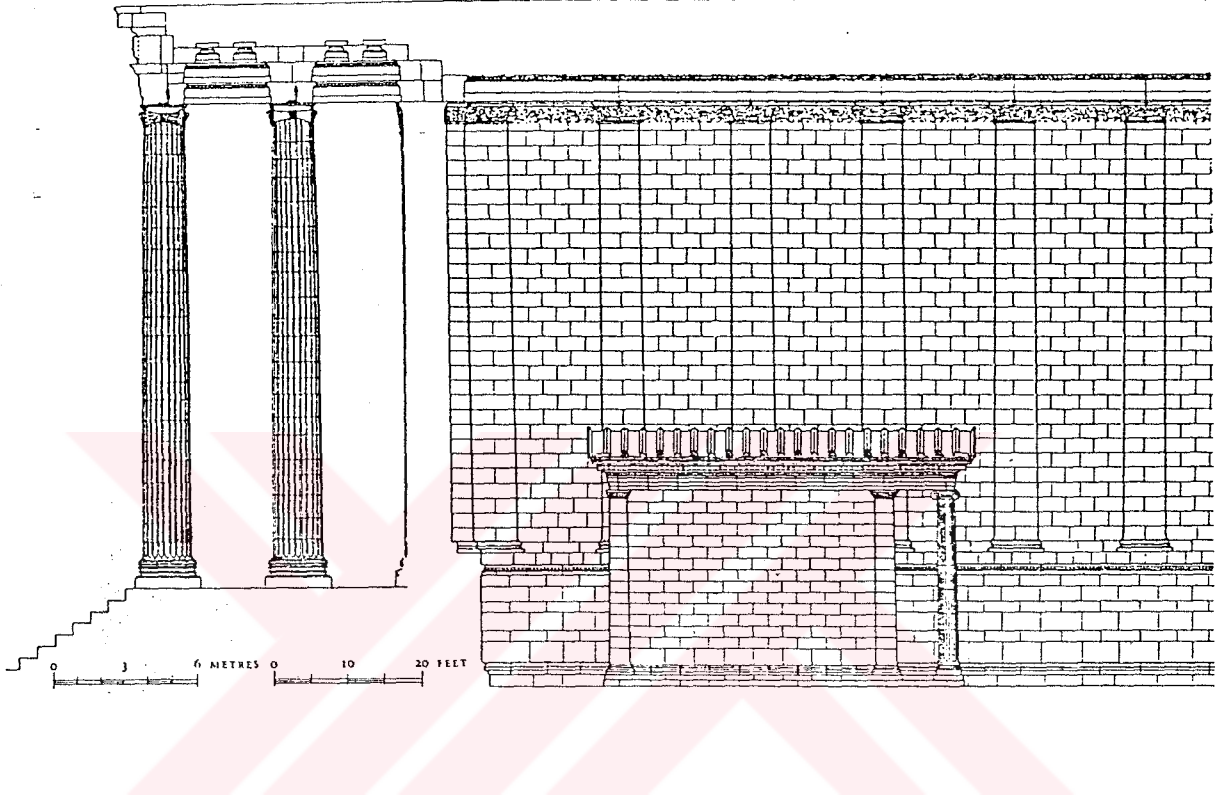
Şekil 3.17. Didim iki sütunlu odaya çıkan merdivenler

Şekil 3.18. Didim iki sütun odası

Şekil 3.19. Didim iki sütun odası yan merdivenleri

Şekil 3.20. Didim tapınağı naos duvarı

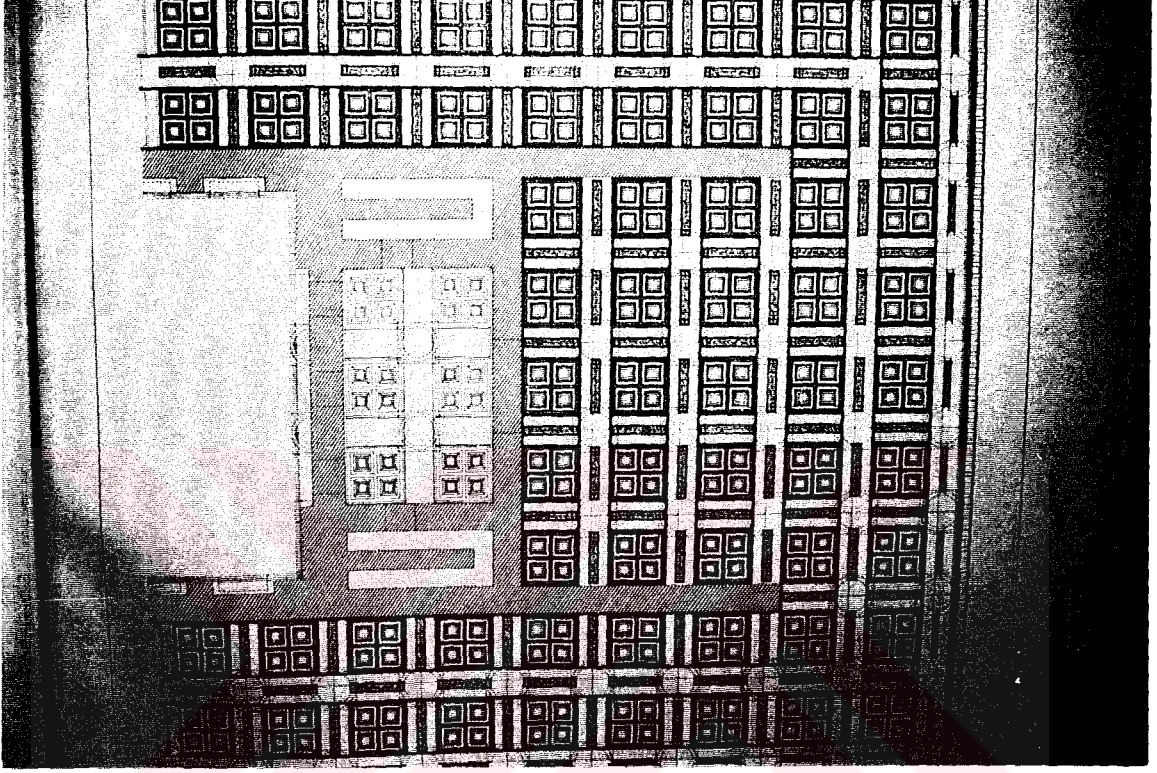
Tapınağın peristasis kısmı ve iki sütun odasının üstü 3,32 m. ebadında karelere ayrılmış, kasetlerle doldurulmuştur (Şekil 3.21). Bunlar dört uçtan sütunlara oturmaktadır. Kenarlara raslayanlarda ana duvara dayanmaktadır (Ogan, 1951, s.2-17).

3.3.2.1.2. Bezeme

Hellenistik Didim tapınağının duvarlarının altında, tapınak cephesi cella duvarları ve pronaosun iç kısımlarında bezeme şeriti vardır. Bu şeritlerden alttaki örgü motifi olup içleri düğmeyle süslenmiştir. Üstteki şerit ise yaprak motifiyle süslüdür (Şekil 3.15).

Didim tapınağının öndeki 8 sütun kaidesinden başka, tapınağın tüm peristasis sütun kaideleri Küçük Asya İyon kaide tipinde plinthos üzerinde iki tronkhilos ve kanallı torusdan oluşmaktadır (Şekil 3.22). Tapınağın Doğu cephesinde sütun kaidesi olarak farklılık gösteren orta aksa göre 8 sütun birbirinin simetriği olarak çift düzenlenmiştir. Bu kaidelerden bir kısmı palmet, lotus motifi gösterir. Diğer bir kısmı da 12 köşeli kaidenin içinde değişik çiçek motifleri, ejder üstüne binmiş Nereid ve yarı insan yarı balık triton ile süslenmiştir (Şekil 3.23). Bu kaidelerin süs motifleri ve figürlü kabartmaları Roma işçiliği göstermektedir.

Didim tapınağının sütun başlıklarının kanalizi düzdür. Başlığın abaküsü İyon yumurta dizisiyle süslenmiştir. Başlığın balteus kısmı ise yaprak şeridiyle bezenmiştir. Tapınağın Güney Doğu köşesindeki sütun başlığı diğerlerinden farklıdır. Başlığın bir volütünde grifin diğer volütünün önünde Apollon arkasında Zeus başları yer almaktaydı. Bu volütlerin ortasında öküç başı Bukranya bulunuyordu. Bu büstlerden Zeus (Şekil 3.24) kristal taneli maviye kaçan mermerden yapılmıştır. Yüksekliği 90 cm. olan büstün saç ve sakalı seyrek buklelerle işlenmiştir (Mendel, 1912, s.46). Apollon büstü de kristal taneli maviye kaçan mermerden yapılmıştır (Şekil 3.25). Büst 1 m. yüksekliğindedir. Apollon iki omuzunda kopçalanmış bir giysi giymektedir. Büstün sağ omuzunda ok ve üzeri koni şeklinde kapaklı bir okluk vardır. Apollon başını sola döndürmüş öfkeli gözlerle uzağa bakmaktadır (Mendel, 1912, s.546). Bu büstler M.S. 2. yüzyıla tarihlenmektedir. Tapınağın parçaları

Şekil 3.21. Didim tapınağı peristasis kasetleri

Şekil 3.22. Didim tapınağı Küçük Asya İyon kaidesi

Şekil 3.23. Didim tapınağı Doğu cephesi kaidesi

Şekil 3.24. Didim sütun volütünde Zeus büstü

Şekil 3.25. Didim sütun volütünde Apollon büstü

bulunamamış Kuzey Doğu sütun başlığında ise muhtemelen önde Artemis arkada Leto başları yer aldığı düşünülmektedir.

Didim tapınağının entablaturu (Şekil 3.26) arşitrav, friz ve dişli frizden oluşmaktaydı. Tapınağın arşitravı üç fascialıdır. Arşitravın üst sınırı boncuk dizisi, iyon yaprağı dizisi ve palmetlerden oluşan bir şeritle süslenmiştir. Arşitravın üzerindeki frizde geniş bir vazodan iki tarafa çıkan dallar, kıvrılan yerlerde birer kabak çiçeği motifi oluşturur. Daha sonra friz sütun aksları üzerine gelecek şekilde medusa başı tasviriyle süslenmiştir. Medusa başı kaşları çatık korkutucu sabit bakışlarla tapınağı ziyarete gelenlere bakmaktadır. Medusa'nın başından yılanlarla birlikte kanatlar da çıkmıştır. Yılanların kuyrukları Medusa'nın çene altında düğüm oluşturmuştur. Tapınağın frizini üzerinde bulunan dişli frizden iyon yaprağı dizisi ayırmaktadır. Tapınağın dişli frizi, üzerleri bitki motifiyle süslenmiş, iri dişlerden oluşmuştur. Tapınak cephesinin en üstünü boncuk dizisi ve lesbos kymationundan oluşan bir şerit süslemektedir.

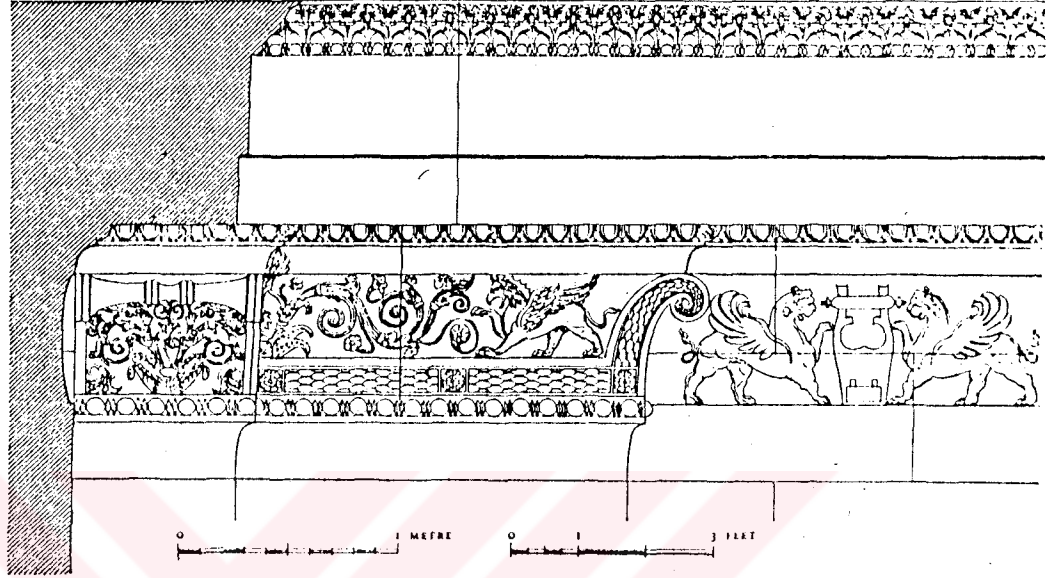
Didim tapınağının naos içi duvarlarını destekleyen pilastrların başlıklarının bir kısmı grifon diğerleri ise yalnız bitki motifi taşımaktadır (Şekil 3.27). Pilastrlar arasındaki frizde kartal başlı grifonlar, başları aslan olan grifonlara dönüşmüştür. Bu frizde grifonlar karşılıklı olarak pençelerini havaya kaldırmış, ortalarında ise Apollon'un sembolü kitara bulunmaktadır. Naos duvarı boncuk dizisi, lesbos kymationu ve palmet lotus dizisiyle son bulmaktadır. Tapınağın iki sütun odasının yan sahalarının tavanları labirenti andıran meander kabartmasıyla süslenmiştir (Şekil 3.28). Bu kabartma iki sütun odasının Güney tarafında korunmuştur. Korunan meander motifinin içinin mavi, etrafının kırmızı renkle boyandığı günümüzde de farkedilebilmektedir.

3.3.2.2. Naiskos

Naiskos, cella'nın Batı duvarına 4,71 m. Güney ve Kuzey duvarlarına 6,56 m. uzaklıkta ve tam orta açıklığın ekseni üzerine gelecek biçimde kesme taştan yapılmıştır. Günümüzde sadece temelleri görülen naiskosta Apollon'un kült heykelleriyle birlikte kutsal suda bulunuyordu. Bu kaynak suyu çeşitli devirlerde cella'nın değişik yerlerinde çıkmıştır.

Şekil 3.26. Didim tapınağı entablatürü

Şekil 3.27. Didim naos duvarı pilastr frizi

Şekil 3.28. Didim meander kabartması

Naiskos iki krepisli bir podyum üzerinde antea önünde dört iyon düzeninde sütun bulunan tapınak tipindedir (Ek Ç). Naiskos 14,53 m. uzunluğunda 8,5 m. genişliğindedir. Sütun aksları 2,42 m'dir. Naiskos'un sütun yüksekliği 7,50 ve üçgen alınlığa kadarki tüm cephe yükseklii 10 m'dir. Bu yükseklik Naiskos'u çevreleyen cella duvarlarının yarısı bile etmemektedir (Ogan, 1951, s.18).

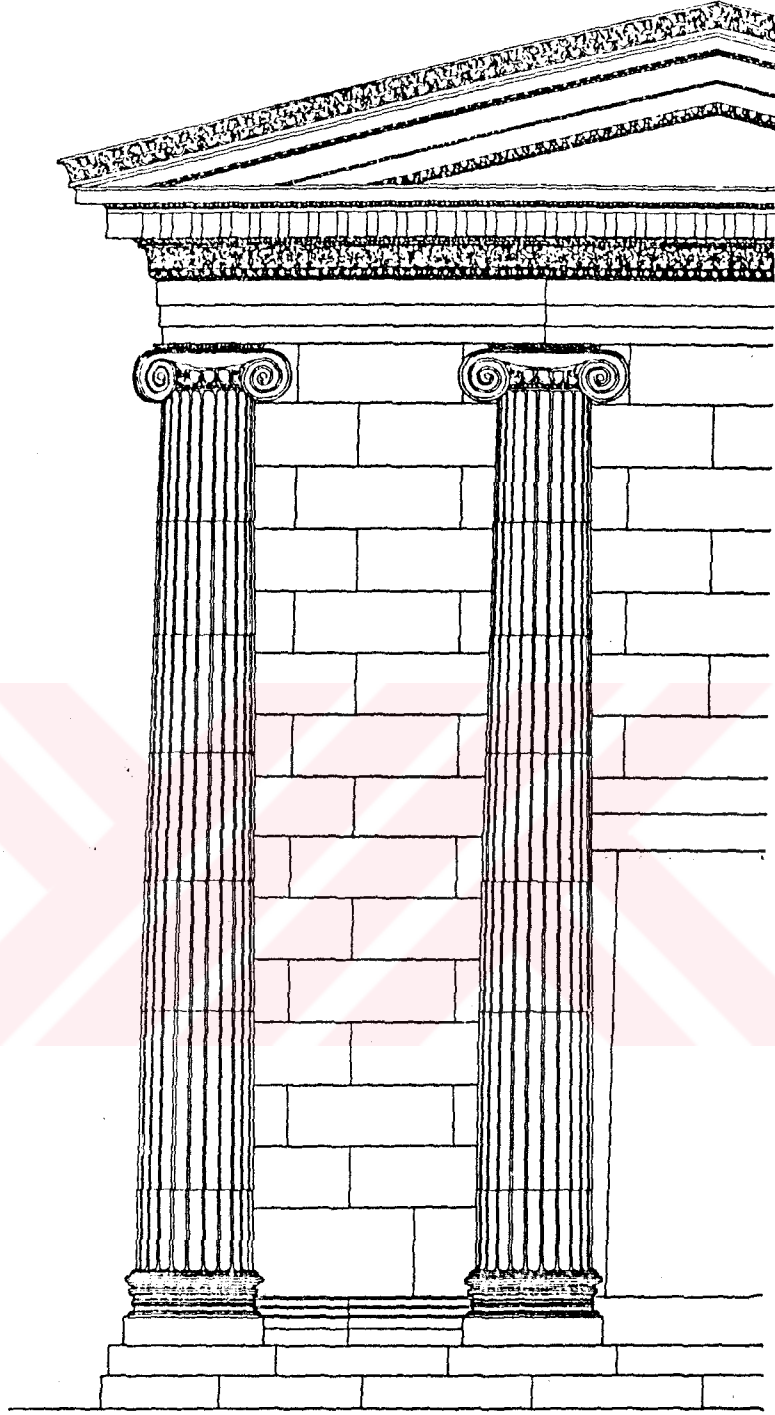
3.3.2.2.1. Bezeme

Naiskos'un sütun kaideleri küçük asya iyon tipinde plinthos üzerinde iki tronkhilos ve kanallı torustan oluşur (Şekil 3.29). Sütunların başlıkları oldukça iyi işçilikte yapılmış ve kanallileri yay şeklindedir. Naiskos'un ön cephesinde üç fascialı bir arşitrav ile lotus-palmet dizisi ile süslenmiş friz bulunur. Frizin üstünde dişli friz ve üçgen alınlık yer almaktadır. Naiskos'un yan cephesinde (Şekil 3.30) sima kısmı kıvrık dal ve aslan başlı çörtlenlerle süslenmiştir. Çatı köşelerinde ise palmet yaprağı şeklinde antefikslar bulunur.

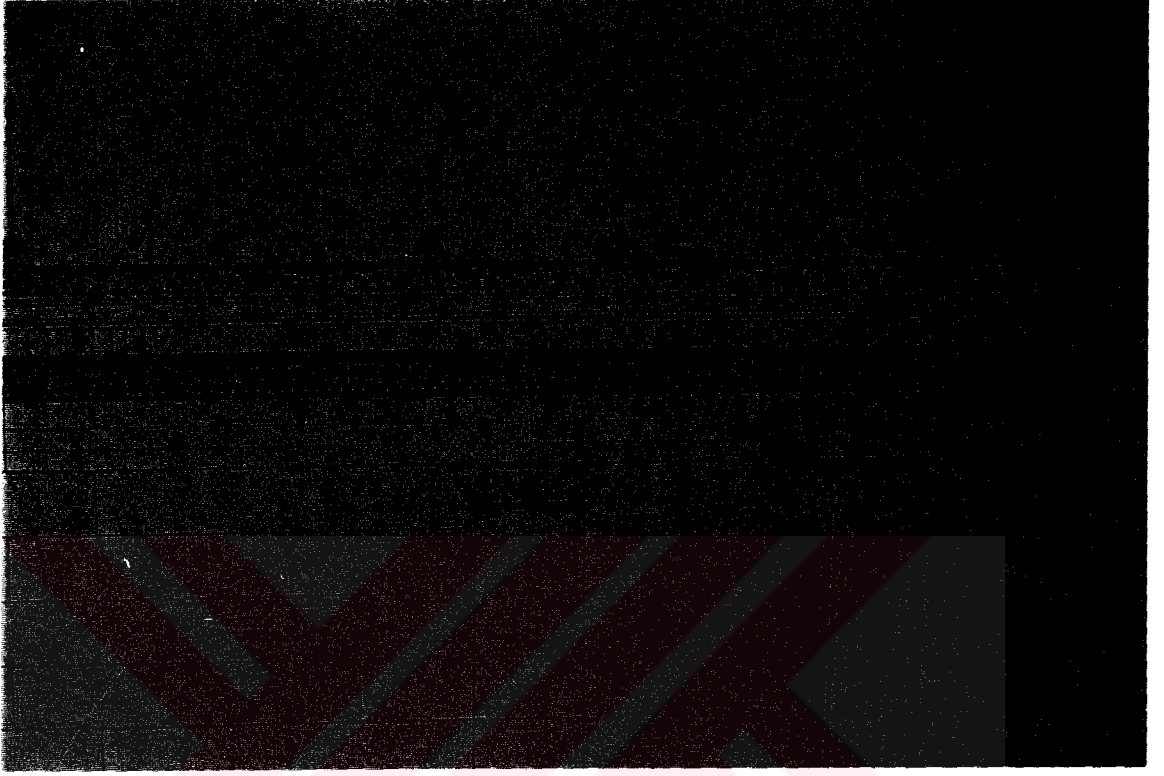
3.2. Didim Kehanet İşlevi

Didim Apollon tapınağında Arkaik devirde kehanet işlevini Branchos ailesinin erkekleri gerçekleştirmekteydi. Branchos ailesine mensup kâhinler tanrısal gücü almıyorlar, ama tanrının cevaplarını doğrudan verebiliyorlardı. M.Ö. 494 yılındaki Pers yıkımından sonra Didim'de kehanetin canlanması M.Ö. 334 yılında olmuştur. Milet'in ileri gelenleri birbuçuk asır sonra kehanet akışının nasıl olacağı konusunda güçlüğe düştüler. Şehrin önde gelenleri Hellenistik devirde Branchos'un eski tekniği yerine Delphi'deki Apollon Pythia'yı model aldılar. Didim'de yapılan kehanet işlevini Delphi'den alındığının diğer bir göstergesi tanrının soruların cevabını verdiği yazılarda görülür. Didim'de Arkaik devirde tanrının cevapları düz yazıyla yazılmış iken, kehanetin yeniden canlanmasından sonra, Delphi kâhininin M.Ö. 4. yüzyıl sözlü mısralarda verdiği cevap formu model alınacak altılı mısralar yazıda kullanılmıştır.

Branchos ailesinde kehanet yeteneği, miras yoluyla kalıtsal alınıyordu. Hellenistik devirde Milet'li kadınların böyle bir kalıtsal yetenekleri yoktu. Bu yüzden ilhâma sebep olmak için kutsal kaynak kullanılmıştır. M.S. 4. yüzyılda yaşamış antik

Şekil 3.29. Naikos ön cephe rekonstruksiyonu

Şekil 3.30. Naikos yan cephesi

yazar İamblicus günümüzde kaybolmuş olan yazılı kaynaklardan edindiği bilgiye göre Didim kâhininin kaynaktan ilham almak için dönen bir tabureye oturarak, ayaklarını ıslatıp veya elbisesinin kenarını ıslatarak son olarak kaynağı soluyarak ilham alabileceğini bildirir. Bu ilham alma tekniği Delphi'de üç ayaklı iskemlede verilen, kehanet tekniğinin Didim'deki adaptasyonudur. Antik yazar İamblicus kehanetin Didim'de ne kadar sıklıkta yapıldığını belirtmemiş olmasına rağmen, onun yol göstermesinden kâhine düşen görevin en azından beş günden evvel olmadığı anlaşılmaktadır. Didim'de kehanetin kış aylarında durduğuna dair hiçbir delil yoktur. Delphi'de kış aylarında kehanete ara verilir, bu da Delphi'deki Dionysos kültüyle bağlantılıydı. Fakat Dionysos'un Didim'de hiçbir özel yeri yoktur.

M.Ö. 3. yüzyılda Hellenistik tapınak inşa edilirken kehanet sözlerinin yazıldığı chresmographieon yapılmıştır. Didim tapınağını ziyarete gelenler kehanet merasiminin yapıldığı naosa giremiyorlardı. Delphi'de müşteriler sorularının tanrıya sorulduğundan emin olmaları için naosa alınır, rahibin kâhine sorusu ziyaretçi tarafından duyulurdu. Didim'de ise müşterilerin kehanetten emin olmaları için chresmographieon'da sorularını yazdırır, naos'da kehanet merasimi bittikten sonra, sorularının yazılı olduğu tableti, altında tanrının cevabı yazılmış olarak yine chresmographieon'dan almaktaydı. Ziyaretçiler için soru ve cevapların birlikte yazılı olması, sorunun tanrıya sorulduğunu doğruluyordu.

Didim'de yapılan kehanet işlevi tapınağın planına göre canlandırılırsa, danışma gününden bir gün evvel zorunlu olduğu için ziyaretçiler sorularını chresmographieon'daki sekreterlere yazdırmışlardır. Kâhinde ilhama hazırlayıcı olarak üç gün oruç tutmuş ve tapınağın iki sütun odasının üstünde var olduğu düşünülen bir odada uyumuştur. Danışmanın ana gününde şafağın sökmesi ile ziyaretçiler pronaos'da toplanır. Törenin ilk hareketi olarak, kâhinin iki sütun odasına ve büyük merdivenlerden kutsal suya gitmesine eşlik edilirdi. Törenin bu kısmında kâhine sadece rahipler değil, ilahiler söyleyen koro da eşlik etmekteydi. Eğer orta açıklık kapalı değilse, pranaosda bekleyenler tarafından tören alayının bir kısmı görülmekte ve seslerin tamamı işitilmekteydi. Kâhin naosa geldikten sonra, kutsal suya yönelir ve ilham almak için İamblicus'un bildirdiği tekniklerden birini uygular. Kâhin transa geçtikten sonra rahibin sorularını cevaplar, onun cevapları da halka ulaştırılmak için düzgün mısralar haline dönüştürülürdü. Naos'da bu merasim olurken, pronaos'da

bekleyen ziyaretçiler için bir ara müddet geçmekte, eğer ara açıklık kapalıysa ziyaretçiler naosda olup biteni görmüyor, belki ayırt edilmesi olanaksız sesler duyuyorlardı. En sonunda naosda Apollon'a danışma merasimi biter, rahipler tören alayının oluşturulması için işaret verirler. Pronaosda bulunan ziyaretçiler naosda ilahinin başladığını duyar ve koro iki sütun odasının merdivenlerini çıkarken ses yükselir. Merdivenlerin üstündeki üçlü kapı rahibe refakat eden şarkıcıları, görevlileri ayrı çizgi şeklinde ikiye böler. İki sütunlu odaya varıldığında, orta açıklık sonuna kadar açılır ve rahip iki tarafta duran refakatçilerin ortasından altta bekleyen kalabalığa doğru ilerler, tahmine göre bayan kâhin bu aralıktan görünmez. Kâhin üç gün oruçtan ve transtan sonra heyecanı geçene kadar naosda dinlenmektedir. Rahip pranaos açıklığından Apollon'un cevaplarını ilettikten sonra açıklık kapanır ve toplanan kalabalık daha sonra cevaplarının kopyalarını cheresmographiondan almak için dağılırdı. Bu kehanet işlevinde rahiplerin değeri artmış, seremoniye bir ihtişam verilmiştir (Parke, 1985, s.210-219).

BÖLÜM 4. KLAROS APOLLON TAPINAĞI

Klaros bugünkü adıyla Ahmet beyli İonia bölgesinde, Efes'e 22 km. İzmir'e ise 98 km. uzaklıkta bulunmaktadır (Ek A). Klaros her şeyden önce bir şehir merkezi değil burasının 15 km. Kuzeyinde bulunan Kolophon (Değirmendere) şehrinin bir ibadet merkeziydi. Klaros'da bulunan yazıtlarda yüksek memur ve görevliler Kolophon şehrinin vatandaşı olarak adlandırılmıştır. Klaros'un 2 km. Güneyinde Notion şehri bulunur. Notion ilk önceleri denize uzak olan Kolophon'un bir limanıyken M.Ö. 3. yüzyılda ticari önemi artarak yüksek bir tepe eteğine kurulmuş başlı başına hakiki bir şehir olmuştur. Notion limanı kendi başına bir şehir olunca iki merkez meydana gelir, böylelikle iç bölgeye Eski Kolophon diğerine de deniz üzerindeki Kolophon denilmiştir. Eski Kolophon'un koruyucu tanrısı Mere Antaia, deniz üzerindeki Kolophon'un koruyucu tanrısı Athena Polias olmasına rağmen her iki şehrin de baş tanrısının Apollon olması dikkat çekicidir.

Apollon'un Klarosdaki kutsal alanı antikitede Ales olarak geçen ırmağın yakınında, derinliği 2,5 km. olan vadinin üzerine kurulmuştur. Vadide günümüzde narenciye bilhassa mandalina yetiştirilmektedir. Klaros'da bakış, etrafındaki çok yakın olan yükseltiler, dağınık maki ve çamlarla kaplıdır. Kutsal alanın yalnız Güneyinde bir açıklık bulunur.

4.1.1. Yazılı Metinlerle Klaros Apollon Tapınağı ve Kazı Tarihi

Klaros Yunan ve Latin edebiyatında kehanetiyle tanınmaktadır. Tapınağın tarihi eski literatürde kesin ele alınmamış üstün körü bahsedilmiştir. Klaros'dan ilk defa Homer (M.Ö. 9. yy.), İlyada destanında bahseder. Destanda Klaros, Apollon'un yaşadığı ve zengin bağlarının olduğu yer olarak adlandırmıştır. Klaros önem verilen bir kehanet merkezi olmasına rağmen en erken olarak buradaki kâhinlikten (M.Ö. 3. yy.) Büyük İskender zamanında bahsedilmiştir. Bahsedilen hikâyede

Pausanias'ın bildirdiğine göre B.İskender bir gün Pagos dağında (Kadife Kale) avlarken bir çınar ağacının altında uykuya dalar. Rüyasında B.İskender'e gözükten tanrıçalar buraya yeni bir şehrin kurulmasını ve eski İzmir'de oturanların buraya getirilmesini söylemiştir. Bunun üzerine Bayraklı'da bulunan eski İzmir'liler, Kadife Kale'ye yerleşmenin uygun olup olmadığını sormak için Klaros Apollon kâhinine danışmışlardır. Kâhin Kadife Kale'ye yerleşecek insanların daha fazla mutlu olacağını söyleyerek yeni yerleşimi onaylamıştır (Akurgal, 1985, s.121). Pausanias ayrıca Klaros tapınağını büyüklük ve zenginlik bakımından Efes Artemis tapınağından sonra, Sisam Hera tapınağından ise üstün geldiğini, Didim tapınağıyla ise aynı seviyede olduğunu söylemiştir (Taşlıkılıoğlu, 1963, s.26).

Klaros'la ilgili ilk araştırma C.Schuchhardt tarafından yapılmış, fakat tapınağı ait hiçbir iz bulamamıştır. Klaros tapınağı ve kutsal alanı 1905 yılında Theodore Macridy tarafından belirlenmiştir. Theodore Macridy ve Charles Picard'ın 1913 yılında birlikte yaptığı çalışmalarda kutsal alanın anıtsal kapısı "propylon" gün ışığına çıkmıştır. Uzun bir aradan sonra kutsal alandaki araştırmalara, 1950 yılında Fransız araştırmacılar tarafından Louis Robert'in başkanlığında yeniden başlanmıştır. Theodore Macridy ve Charles Picard'ın gerçekleştirdiği 1913 yılında yapılan çalışma geniş tutulmadığından Louis Robert bütün alanı dört taraftan temizlemeye başlamıştır. Klaros kutsal alanın kalıntıları Kuzeyden ırmakların getirdiği alivyonların dört metre altında olduğu için 1950 yılı çalışmaları yavaş ilerlemiştir. Buna rağmen kalıntıların bu kadar derinde olması Louis Robert için bir avantaj sağlamıştı. Bu tabaka antik kalıntıları güzel korumuştur. Köylüler bu kadar derinde olan bloklardan haberdar olmadığı için hiçbir şekilde burasını kazıp tahrip etmediler. Bazen çok ciddi olan bu tahribat Klaros'da olmamıştır. Louis Robert'in başkanlığında 1950'den 1961 yılına kadar süren çalışmalarda Apollon ve Artemis'e adanmış tapınaklarla birlikte, bu tapınaklara adanmış sunaklar da bulunmuştur. Klaros'da 1961'de duran araştırmalar Juliette de la Geniere başkanlığında tekrar başlamıştır. Geniere başkanlığında 1988 yılından beri sürdürülen çalışmalarda, mevcut tapınağın Hellenistik tapınağın üstüne temelleri daha kuvvetli olarak Roma İmparatorluğuna bağlı Asya eyaleti döneminin III. Attalos'un vasiyetiyle başlamasının ardından, özgür ve özerk bir kent olan Kolophon tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. Artık ön planda, Polemaios ve Menippos gibi önemli kişiler yer almaktadır. Bu kişiler Attalos'lar döneminde kamu yaşamına atılmışlar, buna karşılık hukuk, siyaset ve diplomasi alanındaki

yeteneklerini Roma varlığı sayesinde geliştirebilmişlerdir. Asya eyaletler döneminde M.Ö. 2. yy. sonlarında yapımına başlanan Apollon tapınağı ancak M.S. 2. yy. Hadrian zamanında bitirilmiştir. Kazı başkanı Geniere Klaros'da yapılan bu yeni Apollon tapınağının tek başına olmadığını, aksine kutsal alanın yeniden düzenlendiği, geniş kapsamlı bir projenin parçası olduğunu söyleyerek, kutsal alandaki Artemis tapınağının aynı dönemde yapıldığını, ayrıca kutsal alandaki propylon'unda bu proje çerçevesinde yapılıp yapılmadığının araştırıldığını bildirmiştir (Ek D). Klaros çalışmaları her sene düzenli olarak devam etmektedir.

4.2. Klaros Apollon Tapınağı ve Çevre Yapıları

Klaros Apollon tapınağı çalışmaları geniş bir alana henüz yayılmadığı için kült merkezinin sınırlarını belirleyen peribolos duvarı ortaya çıkarılamamıştır. Klaros kutsal alanının içlerine Güney'de bir propylaea geçit vermektedir. Propylaeanın krepis basamakları, stilobati yan duvarları ve sütunları korunmuştur (Şekil 4.1). Propylaea Kuzey-Güney doğrultusunda dorik nizamda ve yöresel mavi mermerden inşa edilmiştir. Yapı kareye çok yakın Kuzey'den Güney'e yaklaşık 12,70 m. Doğu'dan Batı'ya 12,90 m'dir. Propylaea planına göre (Ek E) Güney'de eşit genişlikte üç giriş yolu vardır. Güney'deki dış giriş dört sütunlu, arkadaki girişe göre biraz daha derindir. Güney verandanın arkasında bir duvar ve ortasında kapı bulunur. Propylaeanın Kuzeydeki iç girişi ise antea arasında iki sütunludur. Sütunların hepsi yivli ve doğrudan stylobat'in üzerine oturmaktadır. Propylaeanın ön ve arkasındaki üç basamak yapının yan tarafında da devam eder. Korunmuş olan parçalar entablaturanın alışılmış dorik nizamda olduğunu düşündürür. Propylaeanın antelerinde, duvarlarında ve sütunlarının üzerlerinde buradaki kâhine danışmaya gelen delegelerin isimleriyle Apollon'a ilahiler söyleyen korodaki genç oğlan ve kızların isimleri yazmaktadır (Carpenter, 1980, s.123-125).

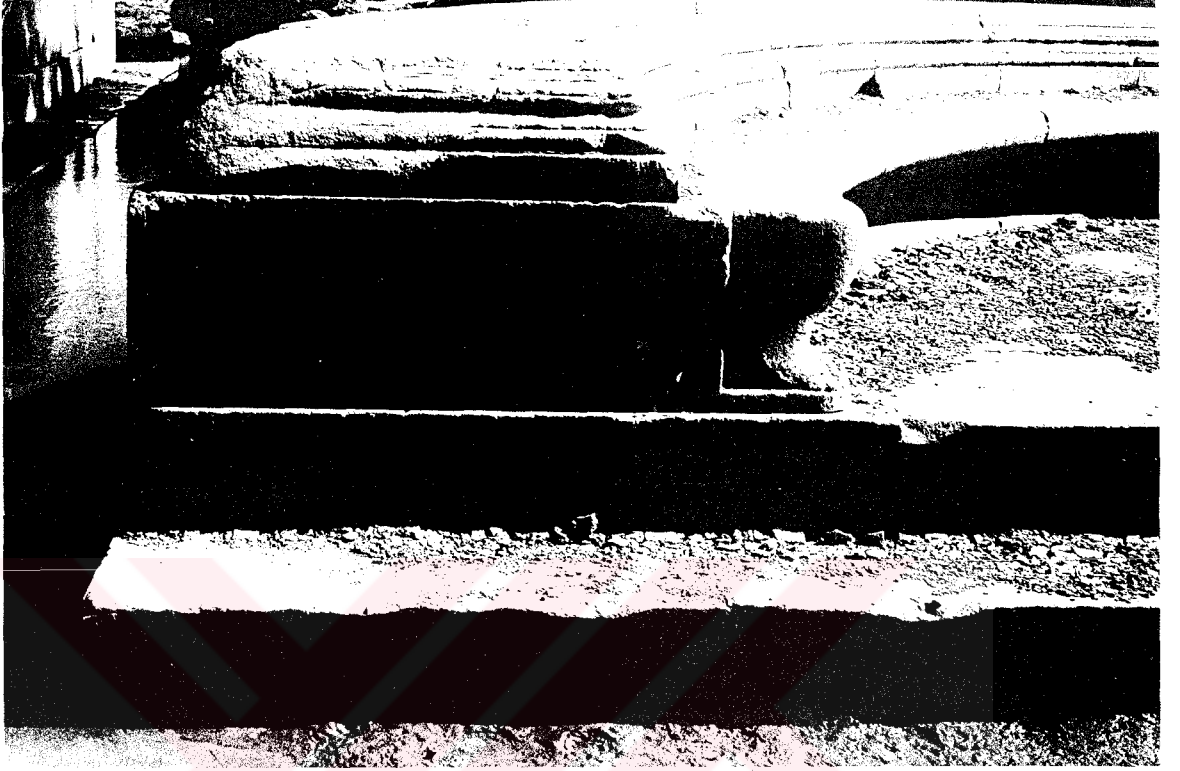
Propylaeanın batısında sütunlu bir yapı (Şekil 4.2), Doğusunda da exedra bulunur. Yarım daire şeklindeki exedra 8 m. çapında, Propylaea'da olduğu gibi önünde üç basamak bulunmaktadır. Exedra'nın iki yanı aslan pençeleriyle süslenmiştir (Şekil 4.3). Propylaeanın Kuzey Doğu tarafında ise geç Roma devrine ait evlerin kalıntıları bulunmaktadır (Şekil 4.4).

Şekil 4.1. Klaros kutsal alanında propylaea

Şekil 4.2. Klaros kutsal alanında sütunlu yapı

Şekil 4.3. Klaros kutsal alanında exedra

Şekil 4.4. Klaros kutsal alanında ev kalıntıları

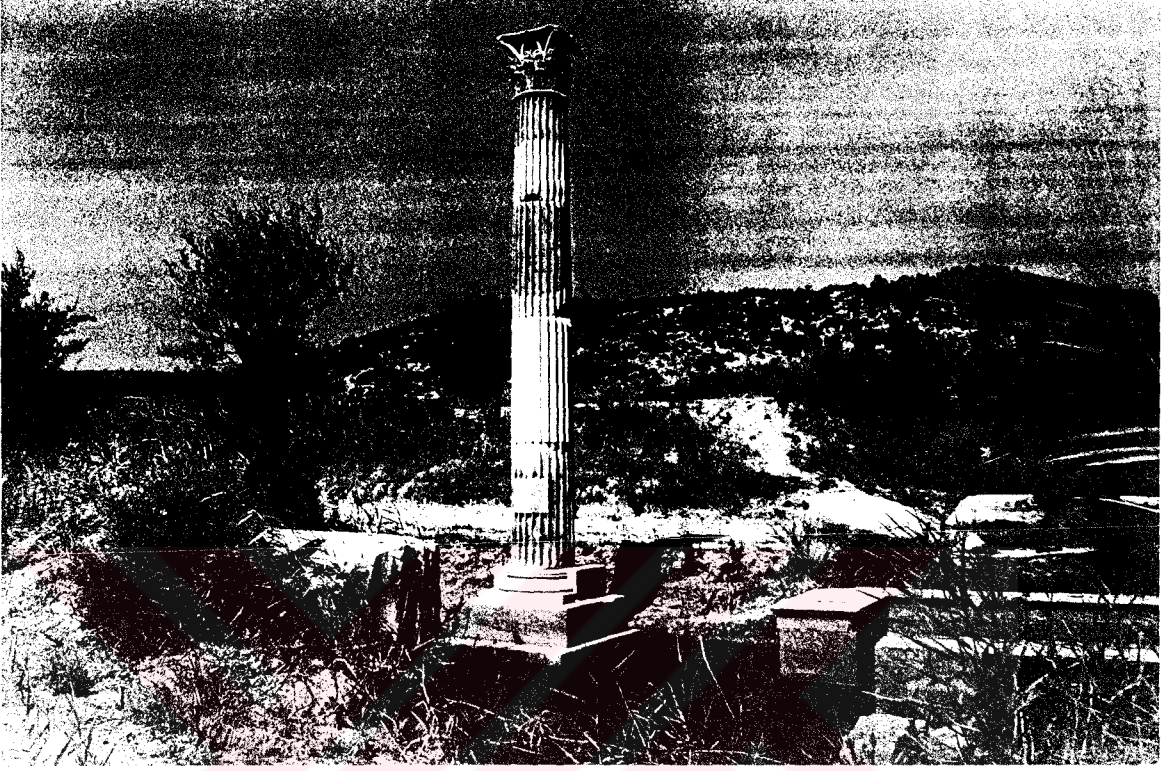
Propylaeanın kuzeyinde Klaros Apollon kültünün kutsal yolu bulunur. Kutsal yolun Batı tarafında Asya'daki Roma valilerinin ve Kolophon şehrinin ileri gelenlerinin onuruna dikilmiş heykel kaideleri ve steller bulunmuştur. Günümüzde görülen heykel kaidelerinin bazılarının V. Flacus, Sextus Appuleius, Antiochos ve Menippos gibi yöneticilere ait oldukları anlaşılmıştır. Heykel kaideleri içinde en önemlilerinden biri Sextus Appuleius onuruna dikilmiş sütundur (Şekil 4.5). Üzerindeki ithaf yazısında Kolophon halkının Sextus Appuleius'a bu anıtı diktiği anlaşılmıştır. Attik tabanlı olan sütun 8 m. yüksekliğinde ve Korinth bir başlık taşımaktadır. Sütunun taban, gövde ve başlığı yakın zamanda onarım görmüştür. Sütunun üzerinde bugün yerinde olmayan, üzeri altın kaplama bronzdan yapılmış Augustus'un yeğeni Asya valisi Sextus Appuleius'un heykeli bulunmaktaydı. Sütun M.Ö. 23 yılına tarihlenmektedir. Kutsal yol üzerindeki diğer bir önemli kaide Appuleius sütununun yanında bulunan, zamanında üç Asya valisinin heykellerini barındıran dikdörtgen exedradır (Şekil 4.6). Exadranın üstü Klaros'un diğer abidelerinde olduğu gibi buradaki kâhine danışmaya gelen ziyaretçilerin ismiyle adeta kaplanmış gibidir. Kutsal yolun Doğu tarafında hiçbir abideye rastlanmaz. Kutsal yol tapınağın Doğu cephesinde son bulmaktadır.

Klaros'da beş senede bir, yabancı şehirlerin de katıldığı festivaller yapılmıyordu. Bu festivallerde düzenlenen yarışmaların yapıldığı yapılardan en azından bir stadiyumun tapınağın yakınlarında olduğu ve bulunacağını Klaros araştırmaları başkanı Genier ummaktadır.

Apollon'un mitolojik hikâyelerinde en yaygın kült simgesi defne ağacı kutsal kuyu bulunan mağbetlerde bulunuyordu. Antik yazarlar Klaros'da defne ağaçlarından oluşan kutsal koruluğun olduğunu bildirmişlerdir. Klaros çalışmaları başkanı Genier kutsal koruluğun Propylaeanın Kuzeyinde başladığını düşünmektedir.

4.2.1. Arkaik Tapınak

Klaros'da yapılan 1991 yılı çalışmalarında Hellenistik cella duvarının yedinci taş sırasının yer aldığı seviyede cella'nın Güney ve Batı duvarlarına paralel biçimde uzanan düzensiz iki taş sırasının üzerinde bozajlı mermer bloklarından yapılmış bir taş sırası ortaya çıkmıştır. Bu yapının gerek konumu, gerek yönü, gerekse

Şekil 4.5. Klaros kutsal yolu Appuleius sütunu

Şekil 4.6. Klaros kutsal yolu dikdörtgen kaide

inşa tekniğindeki yüksek niteliği bu yapının ilk Apollon tapınağı olduğunu işaret etmiştir. Arkaik tapınağın genişliği 8,30 m. olarak belirlenmiştir. Arkaik tapınağı muhtemelen dorik bir revak çevirmekteydi.

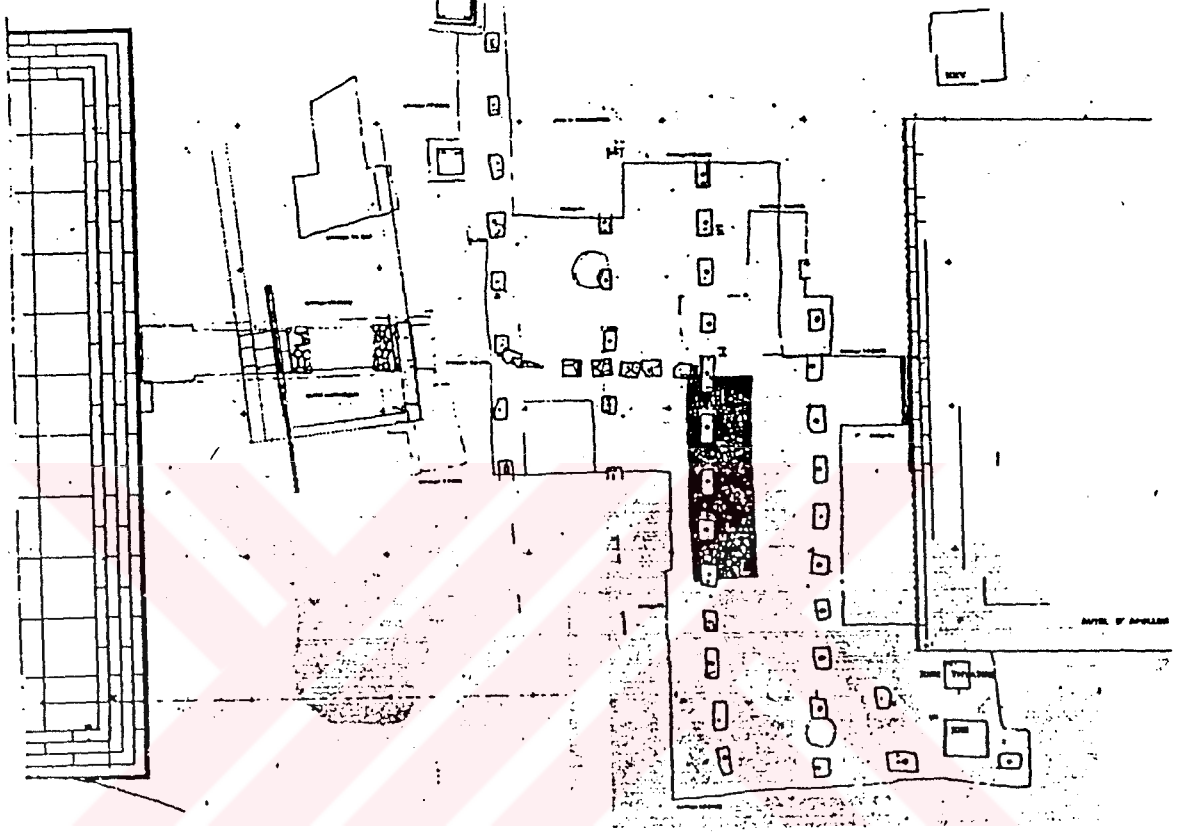
Arkaik şunak tapınağın doğu cephesiyle şunak arasında tapınağa yakın bir yerde bulunmuştur (Şekil 4.7). Arkaik şunağın korunmuş olan strüktürü 1,50 m. yüksekliğindedir. Şunak Arkaik tapınağın uzun kenarına göre aynı doğrultuda değil, bir kaç derece Güney Doğuya çevrilmiştir. Bu durum sadece Klarosa mahsus değildi, örnekleri diğer Arkaik devir kutsal alanlarında da ve özellikle Klaros'a çok yakın olan Sisam adasındaki Hera tapınağında görülebilir. Şunak temelinin en alt sırası düzensiz taşlardan meydana gelmiştir. Bunun üzerinde bir sıra kumtaşı blok yer almaktadır. Arkaik şunağın uzunluğu 11 m. genişliği 6,30 m. olarak saptanmıştır. Arkaik şunağın Batı tarafında bulunması gereken 4 basamak, doğu tarafındaki ortostatlar, mermer parçalar günümüze ulaşmamış, mimari süslerden hiç bir iz kalmamıştır. Yapımı M.Ö. 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen Arkaik şunak Hellenistik devirde terk edilmiştir (Gniere, 1992, s.37-39).

4.2.2. Roma Dönemi Tapınağı

4.2.2.1. Tapınak Mimarisi

Klaros Apollon tapınağı Doğu-Batı yönünde, beş basamaklı krepisi olan bir podyum üzerine kurulmuştur (Ek F). Tapınak dorik nizamda bir peripterosdur. Tapınağın uzun kenarı 46 m. kısa kenarı 26 m'dir. Tapınağın yan cephelerinde 11 sütun, ön ve arka cephesinde ise 6 sütun bulunmaktadır. Tapınak Pronaos ve naosdan oluşmakta, opisthodomosu yoktur. Tapınağın İyonya mimarisinden etkilenecek yapılmış, derin bir pronaosu ve antea arasında iki sütunu vardır. Tapınağın naosuna anıtsal bir kapıdan giriliyordu. Naosun Batı ucunda Apollon, Artemis ve Leto'dan oluşan kolosal boyutaki heykel gurubu bulunmaktaydı.

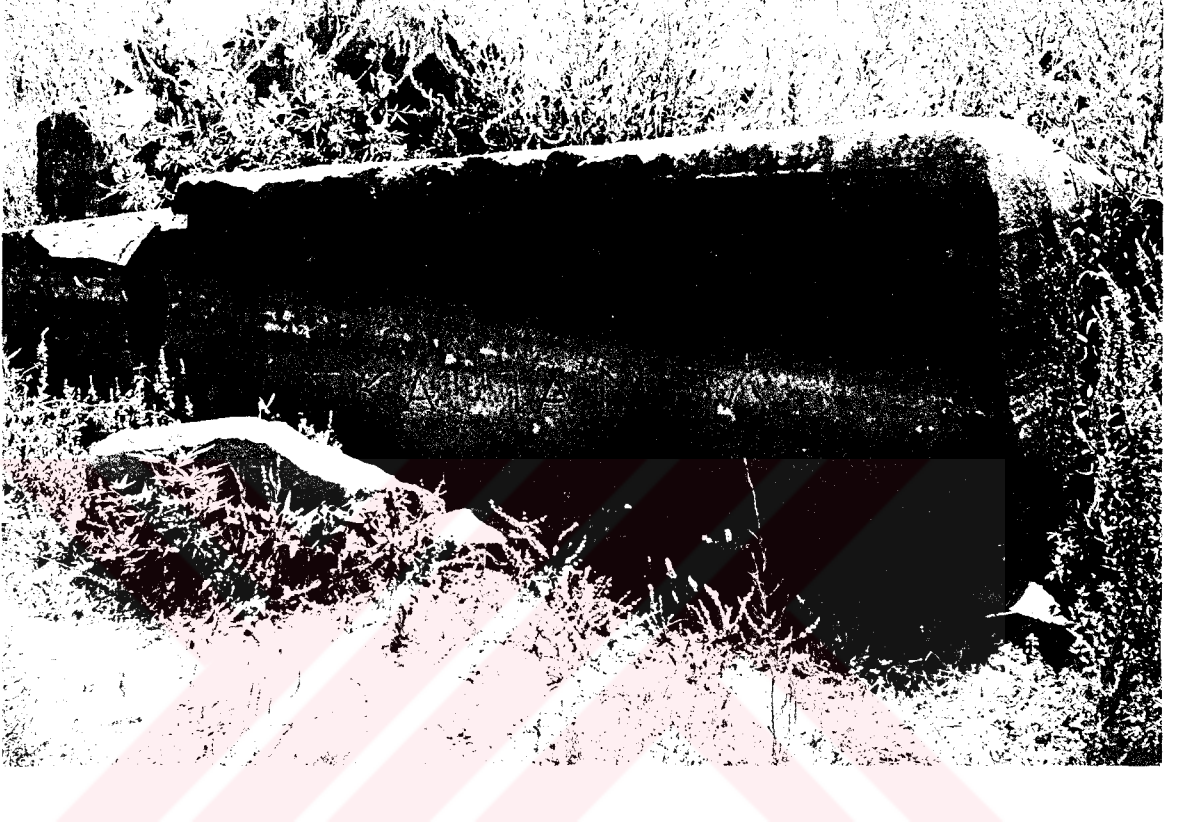
Tapınağın sütunlarının çapı 1,60 m, tambur yükseklikleri 83 cm'dir. Sütunların üzerinde 20 yiv bulunmaktadır. Tapınağın dorik sütun başlığı (Şekil 4.8) abakusu zarar görmüş olmasına rağmen ekinusu oldukça iyi durumdadır. Tapınağın arşitravı (Şekil 4.9) 1,12 m. yüksekliğinde, üst kenarı guttae damlacıklarıyla süslenmiştir.

Şekil 4.7. Klaros tapınağı arkaik sunağı

Şekil 4.8. Klaros tapınağı sütun başlığı

Şekil 4.9. Klaros tapınağı arşitravı

Arşitrav üzerinde imparator Hadrian'ın (M.S. 117-138) bu tapınağı Apollon'a adadığı yazmaktadır. Arşitrav kısmının üzerinde tapınağın 1,21 m. yüksekliindeki triglif ve metop frizi bulunmaktadır (Şekil 4.10).

Klaros Apollon tapınağının en orijinal bölümü cella'nın altında kehanetin yapıldığı kriptir. Yer altı kriptine tapınak cephesine 13 m. uzaklıkta pronaosun içindeki Kuzey ve Güneye açılan, simetrik yerleştirilmiş merdivenlerden gidilmektedir. Merdivenler oldukça dik ve dört basamaklıdır (Şekil 4.11). Merdivenlerin indiği koridor oldukça dayanıklı olan yöresel mavi mermerden yapılmıştır. Koridorlar karşılıklı zig zag yaptıktan sonra, ortada, tapınağın içlerine götüren koridorda birleşirler (Şekil 4.12). Bu koridor 7,77 m. uzunluğundadır. Koridor Doğu odasının duvarına geldiğinde, tekrar Kuzey ve Güneye ayrılarak yer altı odalarının ilkinde "Doğu odasına" ulaşır. Pronaos'dan başlayıp cella'nın altına kadar devam eden koridor ancak bir kişinin geçebileceği ölçüde, genişliği 70 cm. yüksekliği 2,10 m'dir.

Doğu odasına 90 cm. genişliğinde karşılıklı iki kapıdan girilmektedir (Şekil 4.13). Doğu odasının örtüsü olan stilobat döşemesi kemerlerle desteklenmektedir. Altı destek kemerinden dört tanesi günümüze gelebilmiştir. Odanın eni 6,43 m. boyu 8,45 m'dir. Doğu odasında Apollon'un kutsal taşı olan omphalos bulunmaktadır (Şekil 4.14).

Yer altında bulunan ikinci oda olan Batı odası, Doğu odasından 2,70 m. kalınlığında bir duvar ile ayrılmıştır. Duvarın ortasında 1,70 m. yüksekliğinde bir haberleşme kapısı vardır (Şekil 4.15). Batı odasına bu kapıdan başka bir giriş yoktur. Batı odasının eni 3,74 m. boyu 10,50 m'dir. Batı odasının örtüsü olan stilobat döşemesi de kemerlerle desteklenmektedir. Sekiz destek kemerinden günümüze altı tanesi sağlam olarak gelebilmiştir. Batı odasının girişinde solda 0,96x1,41 m. ölçülerinde dikdörtgen bir kuyu bulunmaktadır (Akurgal, 1985, s.136,137). Bu kuyu Klaros'da bir yer altı suyunun çıktığını göstermektedir. Tapınağın klasik dor düzenindeki dış üslubuna karşın, yer altındaki iç kısımların tapınağın kehanet işlevine göre serbestce düzenlendiği gözükmektedir.

Şekil 4.10. Klaros tapınağı metop frizi

Şekil 4.11. Klaros tapınağı krypte inen merdivenler

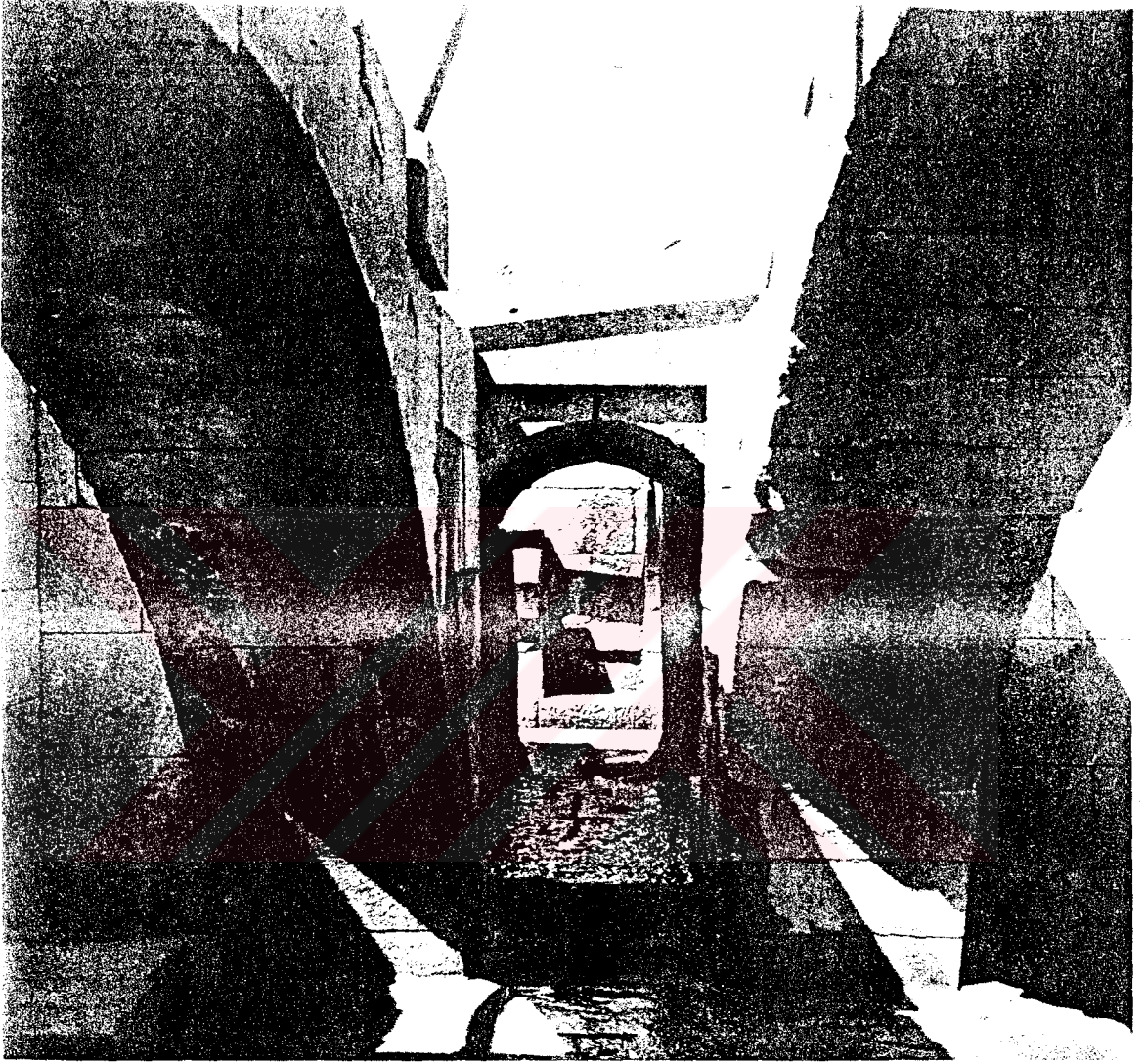
Şekil 4.12. Klaros tapınağı yer altı koridoru

Şekil 4.13. Klaros tapınağı Doğu odası girişi

Şekil 4.14. Klaros tapınağı Doğu odası içi

Şekil 4.15. Klaros tapınağı haberleşme kapısı

4.2.2.1.1. Tapınaktaki Heykel Gurubu

Klaros'da bulunan Apollon, Artemis ve Leto'dan oluşan kült heykel gurubu büyük olasılıkla tapınağın doğu ve batı odalarını ayıran duvar üzerinde taşınmaktaydı. Heykel gurubunun parçaları naosda dağınık durumda bulunmuştur. Heykel gurubuna ait parçalardan günümüze Leto'nun 3 m. uzunluğundaki gövdesi (Şekil 4.16), Leto'nun uzunluğu 3,5 m. olan bacağı (Şekil 4.17), Apollon'un 1,5 m. uzunluğundaki sandalet giymiş ayağı (Şekil 4.18) ve Artemis'in 2,10 m. uzunluğundaki gövdesi kalmıştır (Şekil 4.19). Heykeller tahtayla birleştirilmiş çok büyük parçalardan oluşturulmuştur. Leto'nun gövdesinde kolunun birleşme yerleri farkedilebilmektedir. Heykel gurubunun bulunmuş olan kolosal büyüklükteki parçalarından heykellerin 7-8 m. uzunluğunda olduğu düşünülmektedir. Apollon, kız kardeşi Artemis ve annesi Leto'dan oluşan heykel grubu imparator Commodus zamanına ait (M.S. 180-193) bir Kolophon parasının üzerinde bulunmuştur. Bu paranın üzerindeki resimde Apollon oturur durumda, sol eli kitaranın üstünde, sağ eliyle bir defne dalı tutmaktadır. Apollon'un solunda, kız kardeşi Artemis sırtında ok torbasıyla birlikte, sağında ise annesi Leto ayakta durmaktadır (Akurgal, 1985, s.137). Heykeltraş ve restorator Michel Bourbon üçlü heykel grubundan günümüze ulaşan parçaların kalplarını çıkarmış ve Kolophon parasının yardımıyla Klaros kült heykel gurubunun bir modelini yapmıştır (Şekil 4.20).

4.2.2.2. Sunak

Apollon tapınağının 27 m. doğusunda tapınağın sunağı bulunmaktadır (Şekil 4.21). Sunak tamamlanıp tamamlanmadığı belli olmayan Hellenistik devir sunağının üzerine kurulmuştur. Dikdörtgen olan sunağın uzun kenarı 18,45 m. kısa kenarı 9 m. uzunluğundadır. Sunağın basamaklarında tapınağı ziyarete gelmiş olan ziyaretçilerin isimleri yazılıdır. Sunağın önünden üzerinde birer demir halka bulunan dikdörtgen, taş bloklar dört sıra halinde geçmektedir (Şekil 4.7). Bu taşların gittiği mesafe sunağın uzunluğunun üç katıdır. Halkalı blokların sayısı muhtemelen yüzün üzerindedir. Klaros'da bulunan bu sayıdaki bloklar kurban törenleri (hekatomboi) için yapılmış düzenlemelerin bugüne kadar bilinen tek örneğidir (Geniere, 1992, s.40,41).

Şekil 4.16. Klaros kutsal alanında Leto'nun gövdesi

Şekil 4.17. Klaros kutsal alanında Leto'nun bacağı

Şekil 4.18. Klaros kutsal alanında Apollon'un ayağı

Şekil 4.19. Klaros kutsal alanında Artemis'in gövdesi

Şekil 4.20. Klaros kült heykel gurubu modeli

Şekil 4.21. Klaros tapınağı sunağı

4.3. Klaros Kehanet İşlevi

Klaros tapınağında kâhinle birlikte Apollon rahibi, kâhinin sözlerini mısralara çeviren ozanlar da görev yapmaktaydı. Kâhinin görev süresi bir yıl iken rahip ve ozanlar bir ömürboyu görevde kalmaktaydılar. Bu görevliler arasında büyük ihtimalle Apollon rahibi adak kurbanlarıyla ve bütün seremoniden sorumluydu. Kâhin kutsal sudan içtikten sonra kehanette bulunmakta, ozanlar ise bu sözleri mısralar şeklinde söylemekteydi. Tacitus Klaros kâhininin Delphi Pythia gibi kadın olmadığını, kâhinin müşterilerin sadece sayısını ve ismini duyduktan sonra, onların kafalarındaki soruları cevapladığını söyler. Kâhinin müşterilerin sorularını işitmeden onlara cevap vermesi Klaros kâhinine özgü bir yöntemdir (Bean, 1989, s.157).

Klaros'da kehanet gece yapılmaktaydı. Ayın bir veya birkaç günü kutsal gece olarak seçilmiş kâhine danışma günü, olabilir. Kutsal gece geldiğinde ziyaretçiler tapınakta toplanıyordu. Toplanan kalabalıktan birinci gurup pranosdaki merdivenlerden lambalar eşliğinde dar koridora iner ve altı dik açı yapan dönüşten sonra, Doğu odasına gelirler. Burada, Batı odasında bulunan kâhinin belirsiz sözlerini ve ozanların mısralarını işittikten sonra, ilk gurup odanın diğer kapısından çıkarak ikinci gurubun gelmesi için odayı boşaltmaktaydı. Yer altındaki ziyaretçi trafiğindeki en ciddi problem ortadaki koridorda görülmekteydi. Bu koridora Doğu odasından gelenler tamamen geçmeden pronaos yönünden yeni ziyaretçi girmemeliydi. Bu yüzden koridorun Doğu ucunda duran bir görevli koridorun tamamen boşaldığından emin olmadan yeni gurubu bu odaya sokmuyordu. Klaros'da kehanetten sonra ziyaretçiler kendi şehirlerine döndüklerinde kâhinin sözlerini Apollon'un onuruna yazdırıyorlardı. Bu yüzden Klaros'da kâhinin yazılı hiçbir bildirisi bulunmamıştır (Parker, 1985, s.223).

BÖLÜM 5. ANADOLU'DAKİ DİĞER APOLLON TAPINAKLARI

5.1. Chrysa Apollon Tapınağı

Chrysa Apollon tapınağı Troas bölgesinin Güneyinde antik Assos kentinin 26 km. batısında yer alır (Ek A). Chrysa'da Apollon'a Smintheus sıfatıyla tapınmaktaydı. Mitolojik kaynaklarda Smintheus sıfatı Apollon'a vebaya neden olan veya ekinlere zarar veren fareleri yok ettiği için verilmiştir.

Smintheus tapınağı (Ek G) Doğu Batı yönünde krepisi 11 basamaklı olan bir podyum üzerine kurulmuştur. Tapınak Pseudo dipteros plan şemalı, yan cephe-lerinde 14 ön ve arka cephelerinde 8 iyon sütunu bulunur. Tapınağın stilobatinin uzunluğu 40,44 m, genişliği 23 m'dir. Tapınağın derin pronaos ve kısa opisthodomusunun antaea arasında ikişer sütun vardır. Sütunların çapı, 1,18 m, sütun aksları 2,97 m'dir. Tapınakta pronaosdan naosa üç basamaklı merdivenlerle inilmekteydi. Chrysa tapınağı Hellenistik devre M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedir (Pullan, 1881, s.40).

5.2. Letoon Apollon Tapınağı

Letoon kutsal alanı Lykia bölgesinde antik Xanthos şehrinin 4 km. Güney Batısında denizden 3 km içeriye kurulmuştur (Ek A). Letoon kutsal alanı Apollon ve Artemis'in annesi Leto'ya adanmış önceleri Xanthos şehri ileri gelenlerinin, Hellenistik devirde de Lykia federasyonunun kutsal alanı olmuştur. Letoon kutsal alanının Güney bölgesinde birbirine paralel üç tapınak bulunmaktadır (Ek Ğ). Bu tapınaklardan ortada en küçüğü olan Artemis'e adanmıştır. Artemis tapınağı iyon düzeninde, yapımı M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir. Artemis tapınağının batısında kutsal alanın en büyük tapınağı olan Leto tapınağı yer alır. Tapınak iyon düzeninde yapılmış, kısa kenarında 6, uzun kenarında 11 sütun bulunur. Leto tapınağı M.Ö.

3. yüzyıla tarihlenmektedir. Kutsal alanın en doğusundaki tapınak Apollon'a adanmıştır.

Apollon tapınağı kutsal alanda Güneyden Kuzeye yönlendirilmiştir. Tapınağın uzun kenarı 27,97 m, kısa kenarı 15,07 m'dir. Tapınağın uzunluğu antik mimari-
de yüz ayağa karşılık geldiği için tapınak "hekatompodon"dur. Dor düzenindeki tapı-
nağın kısa kenarında 6, uzun kenarında 11 sütun bulunur. Tapınağın derin prona-
os'u ve cella'sı vardır. Opisthodomos ise yoktur. Tapınağın sütun çapları 1 m, sütun
aksları ise 2,59 m'dir. Sütunların üzerinde 20 yiv bulunur. Cella'nın Kuzeyinde geniş
dörtgen bir alan, Güneyinde ise mozaikli avlu bulunur. Mozaik yay ve ok, rozet ve
lyre ile süslenmiştir. Mozaik tekniği ve dekorasyonu tapınağı M.Ö. 2. yüzyılın ikinci
yarısına tarihlenmektedir (Metzger, 1971, s.322).

5.3. Alabanda Apollon Tapınağı

Alabanda, Karia bölgesinde bugünkü Çine ilçesinin 11 km. Batısında yer
alır (Ek A). Alabanda Coğrafyacı Strabon'un bildirdiğine göre iç Karianın en önemli
kentlerinden biriydi. Kentin kuruluş efsanesinden söz eden Bizanslı Stephanos Ka-
ria dilinde "ala"nın "at" "banda"nında zafer anlamına geldiğini buna göre mitolojik
kral Kar bir suvari zaferinden sonra, oğluna Alabandos onun adına kurduğu kente
de Alabanda adını vermiş.

Apollon tapınağı Alabanda şehrinin düzlük kısmına kurulmuş şehir planında
(Ek H) D ile gösterilen yerdir. Tapınak M.Ö. 2.yy. ikinci yarısında Apollon
İsodomos'a adanmıştır. Tapınak Roma İmparatorluğu döneminde tekrar Apollon
İsodomos ve kutsal imparatora yeniden adanmıştır. Tapınağın mimarı Vitruvius'un
bildirdiğine göre Menesthes'dir. Tapınak Kuzey Doğu - Güney Batı doğrultusunda
yapılmış ve tapınağın girişi yine Kuzey Doğudadır (Bean, 1971, s.180-189).
Alabanda Apollon tapınağı planda görüldüğü gibi (Ek I) Pseudo dipteros planlıdır.
Buna göre Dipteros tapınaklarda olan ikinci sütun sırası kaldırılmış, peristyl sütunla-
rıyla cella duvarları arasındaki mesafe bir kat artırılarak Dipteros görüntüsü verilmiş-
tir. Tapınağın uzun kenarı 34,53 m, kısa kenarı 21,66 m. uzunluğundadır. İyon düze-
ninde sütunları bulunan tapınağın kısa ön cephesinde 8 uzun yan cephesinde 13
sütun bulunmaktadır. Sütunların çapları 1,12 m ve üzerleri 24 yivlidir. Tapınağın

sütun aksı 2,80 m'dir. Bu mesafe tapınağın iki kısa cephesinde, cella duvarlarının karşısına gelen sütunlarda biraz daha fazla tutularak 3,07 m olarak düzenlenmiştir (Schober, 1933, s.16).

5.4. Aigai Apollon Tapınağı

Aigai bugünkü adıyla Nemrut Kalesi Ailoia bölgesinde Bergama'nın 35 km. güneyinde yer alır (Ek A). Aigai M.Ö. 218 yılında I. Attalos tarafından Bergama kiralığının bir parçası olmuştur. Aigai şehrindeki yapılar Attaloslar döneminde gönderilen mimarlar tarafından yapıldığı için plan ve teknik olarak Bergama yapılarına benzerler (The Princeton Encyclopedia, 1979, s.19).

Aigai Apollon tapınağı, Apollon Chresterios'a adanmıştır. Tapınak Doğu Batı doğrultusunda yönlendirilmiştir. Tapınaktan sadece cella kapısının 6,10 m. yüksekliğindeki ayakları kalmıştır. Bu ayaklardan tapınağın bir planı çıkarılmıştır. Bu plana göre (Ek İ) peripteros olan tapınağın kısa kenarında 6 sütun uzun kenarındaki sütun sayısı ise tam belirlenmemiştir. Tapınak İyon düzeninde yapılmıştır. Tapınak sütunlarının çapı 83 cm, sütun aksları ise 2,36 m'dir. Sütunların üzerinde 24 yiv bulunur. Sütunların yüksekliği ortalama 7,50 m olarak hesaplanmaktadır. Tapınağın arşitravındaki yazıttan M.Ö. 46 yılında Asya prokonsülü P.Servilius İsaureus tarafından adandığı anlaşılmaktadır (Bohn, 1889, s.46).

5.5. Sagalassos Apollon Tapınağı

Sagalassos antik kenti Antalya'nın Kuzeyi olan Pisidia bölgesinde Burdur ilçesi yakınlarındadır (Ek A). Sagalassos'da bulunan Apollon tapınağı Apollon Klarios'a adanmıştır. Apollon Klarios tapınağı şehrin Batı tepesine aşağı agora kısmına yapılmıştır (Ek J). Apollon tapınağı 5. yüzyılda tamamen yıkılarak yerine Batıda üç girişi olan üç nefli, apsisi Doğuya yönelmiş bir bazilika yapılmıştır (Ek K). Apollon tapınağının peristasislerinde bulunan sütunlar kilisede nefleri oluşturmada kullanılmıştır. Kilisede kullanılmış olan parçaların incelenmesiyle araştırmacılar tapınağın genel tarifini vermişlerdir. Bu tarife göre Apollon tapınağı Doğu Batı yönünde, İyon düzeninde kısa kenarında 6 sütun, uzun kenarında 11 sütun bulunan bir peripterosdur. Tapınağın uzunluğu 24,75 m. genişliği 13,50 m'dir. Peripteros plan şemalı

tapınağın pronaos uzunluğu 3,74 m. naos uzunluğu ise 14,65 m'dir. Tapınak M.S. 138-40 yıllarındaki Lykia Pamphilya valisi Arrius Cornelius Proculus tarafından adanmıştır (Walkens, 1990, s.188).

5.6. Side Apollon Tapınağı

Side Pamfyllia bölgesinde Manavgat'ın 6 km. Güney Batısındadır (Ek A). Side harabeleri Güney Batıya 1 km. uzunluğunda 350-400 m genişliğinde bir yarım ada üzerinde yer alır. Side şehrinin baş tanrıları olan Apollon'a adanan N₁ tapınağı ve Athena'ya adanan N₂ tapınağı şehrin Güney Batısına limana hakim bir yere yan yana kurulmuşlardır (Ek L). Tapınaklar bugün büyük bir Bizans bazilika avlusunun içine alınmış bulunmaktadır. Tapınaklar plan şemaları bakımından ön ve arka cephelerinde altışar, yan cephelerinde on birer sütun bulunan, Khorint düzninde peripteroslardır (Ek M). Her iki tapınağın yapımı da M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

Bu tapınaklardan Güneyde bulunan daha küçük N1 Apollon tapınağı Batıdan Doğuya doğru yönelmiş girişi Doğudandır. Tapınak üç basamaklı bir podyum üzerine kurulmuştur. Tapınağın uzunluğu 29,50 m. genişliği 16,37 m'dir. Tapınak Pronaos, naos kısımlarından oluşmakta, Opisthodomos yoktur. Sütun eksen mesafesi tapınağın ana cephesi olan Doğu tarafında 2,93 ile 3 m. arasında, Kuzey uzun tarafında ise 2,76 m. ile 2,86 m. arasında değişmektedir. Tapınağın kaide ve başlıklarıyla birlikte sütun yüksekliği 8,85 m., üzerlerinde de 24 yiv bulunur (Mansel, 1978, s.120-125).

5.7. Hierapolis Apollon Tapınağı

Hierapolis antik kenti Frygia bölgesinde Denizli'nin 18 km. Kuzeyinde yer alır (Ek A). Apollon tapınağı şehirde tiyatro ile anıtsal çeşme arasındadır (Ek N). Hierapolis'teki Apollon tapınağı Apollon Arkhegetes'e adanmıştır. Tapınak Güney Batı'ya yönlendirilmiştir (Ek O). Tapınağın ön kesimi 2,13 m. yüksekliğinde bir podyum, arkası ise doğal bir kaya dizisi üzerine kurulmuştur. Tapınağa 14 m. genişliğinde merdivenlerle çıkılmaktaydı. Tapınak pronous ve nousdan oluşmakta, opisthodomos yoktur. Tapınağın pronousu 7 m. derinliğinde, Cella ise genişliği uzunluktan fazla 11,50x10,80 m hemen hemen kare planlıdır. Hierapolis Apollon

tapınağına ait pekçok mimari eleman bulunmuşsa da, mimari nizamın bunlardan hangisi tarafından meydana getirilmiş olduğu kesin bir şekilde anlaşılmamıştır. Başka yapılarda kullanılmış, toplama malzemelerle yapılan tapınak M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir (Bean, 1971, s.240).

Tapınağın Güney Doğusunda zehirli gazların çıktığı mağra bulunur. Burası Kybele'nin kült yeri idi. İmparatorluk çağında da Kybele hadımları olan galluslar burada buharın zehirli gücüne karşı sadece kendilerinin bağışık olduğunu gösteriyorlardı. Yeni Yunan kolonilerinin dinsel dünyasında bu yerle ilgili olan tanrısal güçler, ölümlerin efendisi olan pluton ile ilişkili görüldüğü için bu yere plutonyum denilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Didim ve Klaros kutsal alanlarının adandığı tanrı olan Apollon mitoljide gece tanrıçası Leto ile bütün tanrıların babası sayılan Zeus'un oğludur. Hellen panteonunun güç tanrısı Apollon Roma devrinde de gücünü korumuştur. Bu devirde Anadolu'da Sagalassos, Side ve Hierapolis Apollon tapınakları inşa edilmiştir. Ayrıca Hellenistik devirde inşasına başlanan Didim tapınağı bu devirde büyük yardım görmüş, Asya eyaletler döneminde inşasına başlanan Klaros tapınağı da bu dönemde tamamlanmıştır. Apollon en fazla saygıyı Augustus devrinde görmüş ve pagan dininin sonuna kadar en çok tapılan tanrı olmuştur. Işık tanrı Apollon orijin olarak, İlyada destanındaki sıfatlarından sağlanan veriler ve destanda oynadığı rol onu Yunanistan'dan daha çok Anadolu'nun tanrısı gibi göstermektedir. Ayrıca Anadolu'nun Troas, Aiolis, İonia, Karia, Lykia, Pisidia ve Pamfylia bölgelerindeki Apollon'a adanmış tapınakların ihtişamı, ışık tanrının orijinini, Anadoluyla ilişkisi kesin olarak kabul edilmiş olan kızkardeşi Artemis'le birlikte bu topraklara bağlar.

Birçok kudret ve karaktere sahip olan Apollon kehanetin de tanrısıydı. Anadolu'da bu tanrıya adanan Didim ve Klaros tapınakları aynı zamanda bir kehanet merkeziydi. Bu tapınakların kurulduğu yerlerde kuyu ve koruluk gibi tabi varlıklar bulunuyordu.

Apollon'a adanan tapınakların en büyüğü olan Didima Arkaik devirde, kendisinden önce yapılmış olan Efes Artemis ve Sisam Hera tapınaklarının etkisini gösterir; Arkaik tapınakta pronaosdan naosa direk geçiş sağlanmaktaydı. Hellenistik Didim tapınağında ise bu direk geçiş, kapı eşiğinin stilobat'den 1,5 m. yükseltilmesiyle engellenmiştir. Pronaosdan naosa tek geçiş, pronaosun Kuzey ve Güneyinde bulunan tünellerle sağlanıyordu. Tünelin Yunanistan'da kullanılışı mezarlar ve stadyum ile sınırlıydı. Tünelin tapınakta kullanılması ise alışılmışın dışındadır. Didim'de bulunan bu loş tüneller tapınağın naosuna gizemli bir yolla girilmesini sağlamak için

yapılmış olmalıdır. Hellenistik tapınakta iki sütun odasının yan sahanlarında terasa uzanan merdivenler bulunur. Bu merdivenlerin tavanında bulunan labirent kabartması Hellenistik devirde dinsel gizemin sembolü haline gelmiştir. Bu sembol tanrıyla ilgili anlaşmazlığın, sadece kehanet ve vahiy yoluyla çözülebileceğini işaret eder (Politt, 1990, s.237).

Didim tapınağındaki kehanet töreninde ziyaretçiler törenin olduğu naosa alınmıyordu. Ziyaretçiler tören gününde tapınağın pronaosun'da toplanırdı. Burada ki ziyaretçiler orta açıklık açıksa yapılacak töreni görebilirlerdi. Tören, tapınağın üstündeki terasdan kâhini rahipler ve ilahiler söyleyen koronun almasıyla başladı. Kâhin iki sütun odasına ve geniş merdivenlerden kutsal suya giderdi. Kutsal suyla transa geçen kâhin rahibin sorularını cevaplar, bu cevaplar da mısralara dönüştürülürdü. Kehanet işlemi bittikten sonra, tören alayı naosda başlayıp iki sütunlu odaya uzanan merdivenleri çıkmaktaydı. Bu uzun merdivenler koronun sesini yükseltmekteydi. Merdivenlerin sonundaki üçlü kapı rahibin refakatçilerini iki sıraya bölmekteydi. Sonunda rahip orta açıklık açılmadan hiç ışık olmayan iki sütunlu odaya geldiğinde, orta açıklık açılır ve bu loş odadan rahip pronaosda bekleyen ziyaretçilere Apollon'un cevaplarını iletirdi.

Didim tapınağında alışılmışın dışında olan büyük merdivenlerin iki sütun odasının ve bir sahne gibi kullanılan orta açıklığın kehanet işlevi göz önünde bulundurularak düzenlendiği açıkça görünmektedir.

Didim Apollon tapınağının Doğusunda tapınağın sunağı bulunur. Sunağın çevresini kısa duvarlar çevirmekteydi. Didim'de Arkaik devirden Roma devrine kadar bu tek sunak hizmet görmüştür. Sunağın Kuzeyinde Arkaik devre tarihlenen kuyu bulunur. Hellenistik tapınağı sınırlayan duvar Arkaik devirden kalmadır. Duvar üzerine sunuların konduğu terasla birlikte, iki stoa bulunan platformun önünü desteklemekteydi. Duvarın üzerindeki platforma çeşitli yerlerden beş ayrı merdivenle çıkılmaktaydı. Apollon tapınağının Güney Doğu köşesinin Güneyinde stadium bulunur. Her dört senede bir yapılan Megala Didima törenlerinde tanrılar adına tiyatro, müzik, atletizm yarışmaları düzenlenmekteydi. Bu yarışmalardan müzik ve tiyatro ile ilgili olanlar Milet tiyatrosunda gerçekleştirilirken koşu bu stadiumda yapılıyordu. Tapınağın çevresinde bulunan diğer bir yapı kâhinin sözlerinin yazılı olarak verildiği

chresmographiondur. Bu yapı tapınağın Kuzey Batısında yer alıyordu. Tapınağın çevresinde bulunan son yapı kâhin evidir. Dorik nizamda olan kâhin evinin kutsal alandaki tam yeri bilinmese de, tapınağın yakınında olduğu düşünülmektedir.

Kehanet tanrısı Apollon'un Anadolu'daki diğer bir kutsal alanı Klaros'tur. Klaros Apollon tapınağının yapımı Didim gibi Arkaik devre kadar uzanır. Klaros Apollon tapınağının en önemli bölümü naosun altındaki kehanetin yapıldığı kriptir. Kript, Doğu ve Batı odalarından oluşmaktadır. Klaros tapınağında kehanet töreni gece yapılmaktaydı. Kehanetin töreninin yapılacağı kutsal gecede ziyaretçiler tapınağın pronaosunda toplanıyordu. Ziyaretçilerden birinci gurup, tapınağın yer altındaki dar koridoruna pronaosdaki merdivenlerden lambalar eşliğinde inerdi. Koridordaki ziyaretçiler dik açı yapan dönüşlerden sonra doğu odasına gelebiliyordu. Batı odasında bulunan kâhin kutsal kuyudaki sudan içip transa geçmiştir. Doğu odasında bulunan ziyaretçiler kâhinin belirsiz sözlerini ve ozanların mısralarını işittikten sonra, pronaosdaki ikinci gurubun gelmesi için doğu odasının diğer kapısından odayı boşaltmaktaydı.

Klaros Apollon tapınağının dış üslubu klasik dor düzeni taşımasına rağmen iç kısımdaki yer altı koridorları, Doğu odası ve tek girişli Batı odası tapınakta gerçekleştirilen kehanet işlevi için düzenlendiği açıkça görünmektedir.

Klaros tapınağının güneyinde propylon bulunur. Propylon Klaros kutsal alanının içine geçit vermektedir. Propylon'un kuzeyinde tapınağın kutsal yolu başlar. Kutsal yol üzerine Asya'daki Roma valilerinin ve Kolophon şehri ileri gelenlerinin heykel kaideleri bulunur. Klaros'da her beş senede bir yabancı şehirlerin de katıldığı festivaller düzenleniyordu. Bu festivallerde düzenlenen yarışmaların yapıldığı Didim'deki gibi bir stadium'un varlığı ve tapınağın yakınlarında bulunacağı araştırmacılar tarafından umud edilmektedir.

Didim ve Klaros Kutsal alanlarında bulunan Apollon tapınaklarının ortak ve farklı özellikleri bulunmaktadır. Bu iki tapınağın ortak özelliklerinden biri, iki tapınakta da kuyu ve koruluk gibi tabi varlıkların bulunmasıdır. Ayrıca her iki tapınağı kutsal bir yolla ulaşılabiliyordu. Bu tapınakların diğer bir ortak özelliği iki tapınakta da festivallerin ve yarışmaların düzenlenmesidir. Bu yarışmaların yapıldığı stadium Didim

tapınağında bulunmuş, Klaros tapınağında ise varlığı kabul edilmekte ve kısa zamanda bulunacağı umulmaktadır. Buna ek olarak her iki tapınağın Doğusunda sunak bulunur. Bu sunaklardan Didim'deki yuvarlak Klaros'daki ise dikdörtgendir. Didim ve Klaros tapınaklarının ortak özelliklerinden bir diğeri iki tapınağın kuruluşlarının da Arkaik devre kadar gitmesidir. Didim ve Klaros tapınaklarının son ortak özelliği, her iki tapınağın inşasının yüzyıllarca sürmesinde görülür.

Didim ve Klaros tapınakları arasındaki farklılıkların ilki tapınakların kurulduğu arazide görülür. Didim tapınağı engebeli bir arazi üzerinde kurulmuş, Klaros tapınağı ise düz bir plato üzerine inşa edilmiştir. Tapınaklar arasındaki diğer bir farklılık mimaride dikkati çeker. Didim tapınağı İyon düzeninde dipteros plan şemasına sahipken, Klaros dorik düzende peripteros planlıdır. İki tapınak arasındaki farklılık kehanet işlevinde de görülür. Didim'de kehanet töreninde ziyaretçiler törenin yapıldığı naosa alınmıyor, tören bittikten sonra ziyaretçiler sorularını yazdırdıkları tabletlerin altında tanrının cevabı yazılmış olarak chresmographion'dan geri alıyordu. Klaros'da ise ziyaretçiler kâhinin yakınına kadar gelebilmekte fakat sorularını sormadan, kafalarındaki sorulara cevap alıyorlardı. Klaros'da Didim gibi soruların ve cevapların yazılması işlemi yoktu.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış diğer Apollon tapınaklarından Chrysa, Letoon, Alabanda, Aigai, Sagalassos, Side N1 tapınaklarında kutsal kuyu ve koruluk gibi tabi varlıklara rastlanmaz. Ayrıca bu tapınakların, Klaros ve Didim tapınaklarında olduğu gibi kehanet işlevi gözönüne alınarak düzenlenmiş bir planları da bulunmamaktadır. Buna ek olarak araştırma raporlarında bu tapınaklarda kehanet yapıldığına dair bir bilgiye rastlanmadığından, bu Apollon tapınaklarının kehanet özelliği yoktur. Buna karşılık Hierapolis'de Apollon, Hierapolis şehrine bağlı topraklardaki yerli tanrı Lairbenos ile bir tutulduğu için ondan alfabenin bir harfinin kurrayla çekilmesini temel alan kehanet gücünü alır. Bu kehanet işlevi tapınağın mimarisinde hiçbir değişikliğe yol açmamıştır. Bu tapınakta rahip ve koronun yer aldığı özel bir merasim düzenlenmiyordu. Hierapolis Apollon tapınağı bilinen yazılı kaynaklarda kehanet özelliği olan bir tapınak olarak öne çıkmamıştır.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmış Apollon tapınaklarından Sagalassos, Side N1 ve Hierapolis tapınakları şehir içine kurulmuşken, Aigai tapınağı şehir

içinden 45 dakika uzaktadır. Letoon Apollon tapınağı ise şehir dışında bulunan fakat Apollon'un annesi Leto'ya adanmış kutsal alanda kurulmuştur. Buna karşılık Didim ve Klaros tapınakları şehirden uzak Apollon'a adanmış kült merkezleridir.

Anadolu Apollon tapınakları mimari yönden incelendiğinde Letoon, Aigai, Side N₁, Sagalassos ve Klaros tapınaklarının peripteros planlı, Chrysa ve Alabanda tapınaklarının pseudo diptros planlı, Didim tapınağının ise dipteros planlı olduğu anlaşılmıştır. Bu tapınak plan tiplerinden peripteros planlı Apollon tapınaklarının çoğunlukta olduğu görülmektedir. Buna ek olarak kehanet merkezleri için belli bir plan şeması kullanılmamış, Didim dipteros Klaros peripteros planlıdır.

Anadolu Apollon tapınakları yönlendirme olarak incelendiğinde Didima, Klaros, Chrysa, Aigai, Side N₁ tapınaklarının Doğu Batı yönünde, Alabanda Apollon tapınağı Kuzey Doğu'ya, Hierapolis tapınağının Güney Batı'ya ve Letoon Apollon tapınağının Güney'den Kuzey'e yönlendirildiği görülmüş, Anadolu Apollon tapınaklarının çoğunlukla Doğu-Batı doğrultusunda yönlendirildiği anlaşılmıştır.

Tüm bu sonuçlardan hareket ederek Anadolu'da bulunan Didim ve Klaros kutsal alanlarındaki Apollon tapınaklarının dışı Yunan tapınak plan şeması gösterirken, tapınakların alışılmışın dışındaki iç kısımları, buralarda gerçekleştirilen kehanet işlevi ön planda tutularak düzenlendiği görülmektedir. Bu tapınakların alışılmışın dışında olan planları Didim ve Klaros tapınaklarını kehanet özelliği olmayan diğer Anadolu Apollon tapınaklarından ayrıcalıklı kılmaktadır.

KAYNAKLAR

- AKURGAL, Ekrem 1985 Ancient Civilizations and Ruins of Turkey, Haşet Kitabevi, İstanbul.
- BEAN, George 1971 Turkey Beyond The Meander, Ernest Benn Ltd, London.
- , 1989 Aegean Turkey, Ernest Benn Ltd., Great Britain.
- BIERS, William 1988 The Achaeology of Greece, Cornell University Press, New York.
- BOARDMAN, John 1989 Athenian Red Figure Vases The Classical Period, Thomas and Hudson, London.
- , 1991 Athenian Red Figure Vases The Archaic Period, Thomas and Hudson, London.
- BOHN, Richard 1889 Altertumer von Aegae, Druck und Verlag, Berlin.
- BRUNEL, Pierre 1992 Companion to Literary Myths Heroes and Archetypes, Clays Ltd., London.
- CARETTONI, G. 1964 "Scavo Del Tempio Di Apollo A Hierapolis", Annuario della Scuola Archaeologica di Athens, V.41, s.411-433.
- CARPENTER, JR. 1980 The Propylon in Greek and Hellenistic Architecture, University of Penssylvania Press, USA.
- CHARBONNEAUX, J. 1970 Greece Hellenistique, Gallimard, France.
- ÇELGİN, Güler 1986 Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul.
- DINSMOOR, W.B. 1950 The Architecture of Greece and Rome, Unwin brothers, London.

- ERHAT, Azra 1993 Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- FONTENROSE, Joseph 1959 Python A Study of Delphic Myth and its Origins, University of California Press, USA.
- _____, 1988 Didyma, University of California Press, USA.
- GENIERE, Juliette 1989 "La campagne de 1988 a Claros" Kazı Sonuçları Toplantısı, V.11, s.325-339.
- _____, 1992 "Klaros'taki Apollon Kutsal Merkezi" Kazı Sonuçları Toplantısı, V.14, s.37-45.
- _____, 1993 "Claros 1992 Bilan Brovisoire des Fouilles dans le sanctuaire D'Apollon" Kazı Sonuçları Toplantısı, V.15, s.53-69.
- GRAGER, Ernest 1983 Mitoloji Çev. Nurullah Ataç, Başaran Matbaası, İstanbul.
- GRAVES, Robert 1958 Greek Myths, Cassel and Company Ltd., London.
- GRIMAL, Pierre 1989 World Mythology, Hamlyn Publishing, Yugoslavia.
- KERENYI, C. 1961 The Gods of the Greeks, Thomas and Hudson Ltd., London.
- LAUMONIER, Alfred 1958 Les cultes Indegenes en Carie, Imprimé par a Bontemps, Paris.
- LAWRENCE, A.W. 1967 Greek Arctiecture, Penguin Books, London.
- MANSEL, Arif Müfit 1978 Side, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- MENDEL, Gustave 1912 Sculptures Greque, Romains et Byzantines, Imprimer protat Frèves, İstanbul.
- METZGER, Henri 1974 "Fouilles du Letoon de Xanthos", Revue Archeologique, s.313-340.
- MURRAY, Alexander 1990 Who's who in Mythology, Studio Editions Ltd., London.
- NAUMANN, R. T.Y. Didyma Fuhrer, Türkiye Turing Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul.

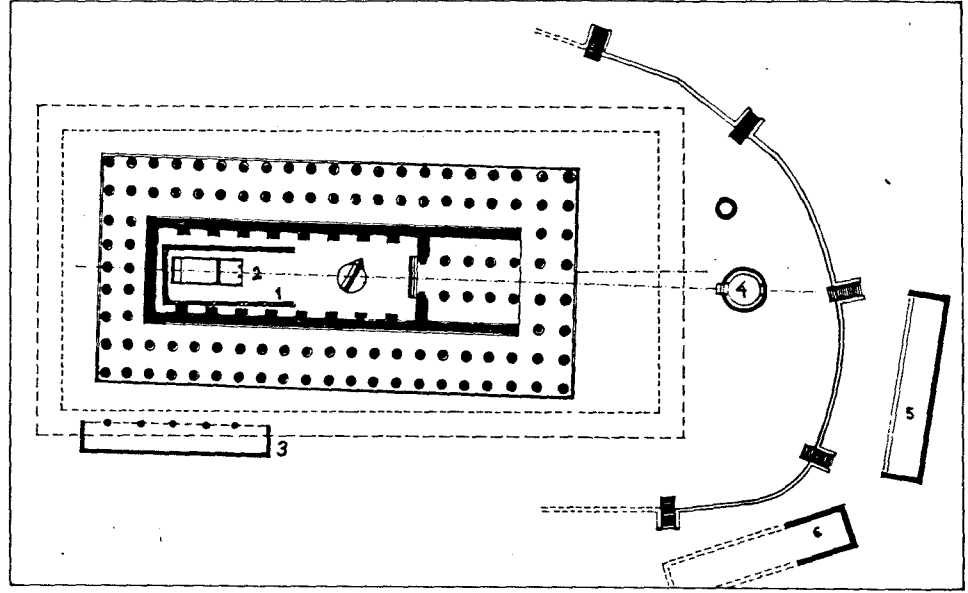
- NEWTON, C.T. 1963 A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae, Day And Son Ltd., London.
- OGAN, Aziz 1951 Didim'de Apollon Mabedi Kılavuzu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- PARKE, H.W. 1985 The Oracles of Apollo in Asia Minor, Billing and Sons Ltd., Great Britain.
- PERKINS, Ward J.B. 1989 Roman Imperial Architecture, Butler and Tanner Ltd., London.
- POLLITT, J.J. 1990 Art in the Hellenistic Age, Bas Printers Ltd., Great Britain.
- PREMIER, Tome 1877 Dictionaire Des Antiquités Greques et Romaines, Librairie Hachette, Paris.
- PULLMAN, R.P. 1881 Antiquities of Ionia IV, Macmillan and Co.Ltd., London.
- SCHÖBER, Arnold 1933 "Bauzeit Des Tempels", Der Fries Des Haketeions von Lagina, (Istanbuler Forshungen 2), s.12-19.
- TAŞLIKLIOĞLU, Zafer 1954 Tanrı Apollon ve Anadoluyla Munasebeti, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- _____, 1963 Anadolu'da Apollon Kültüyle İlgili Kaynaklar, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, Princeton University Press, New Jersey, 1979.
- TOLLU, Cemal 1957 Mitoloji, Maarif Basımevi, İstanbul.
- TUCHELT, Klaus 1987 "Die Heilige Strasse I" Didyma Wegweiser 3, Deutschen Archaologischen Instituts, Berlin.
- WAELEKENS, Marc 1989 "Cremna and Sagalassos" Anatolian Studies, V.39, s.63-77.
- _____, 1990 "Sagalassos" Anatolian Studies, V.40, S.185-198.
- Wiegant, T.H. 1941 Didyma, Verlag Gebr. Mann., Berlin.

EKLER

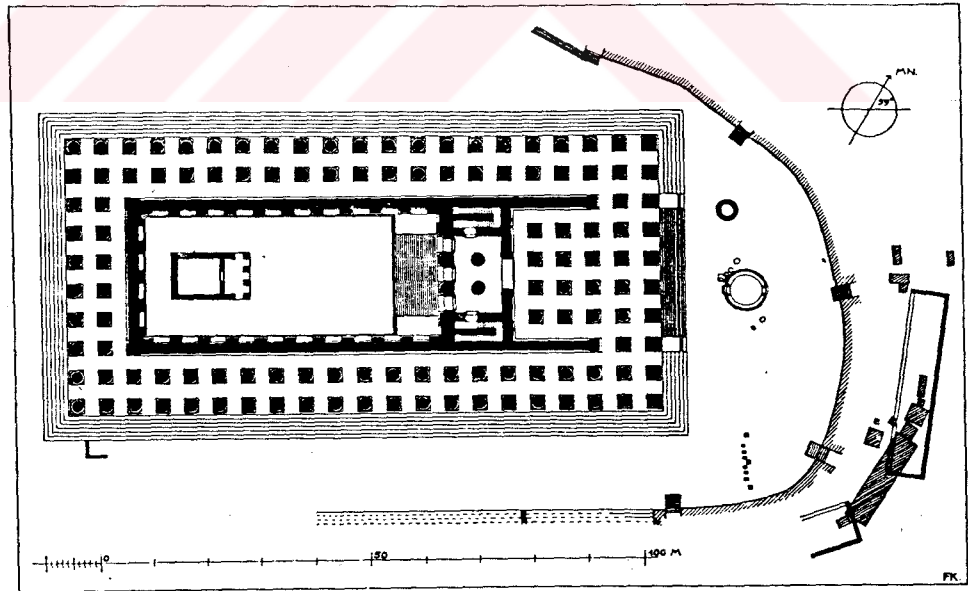

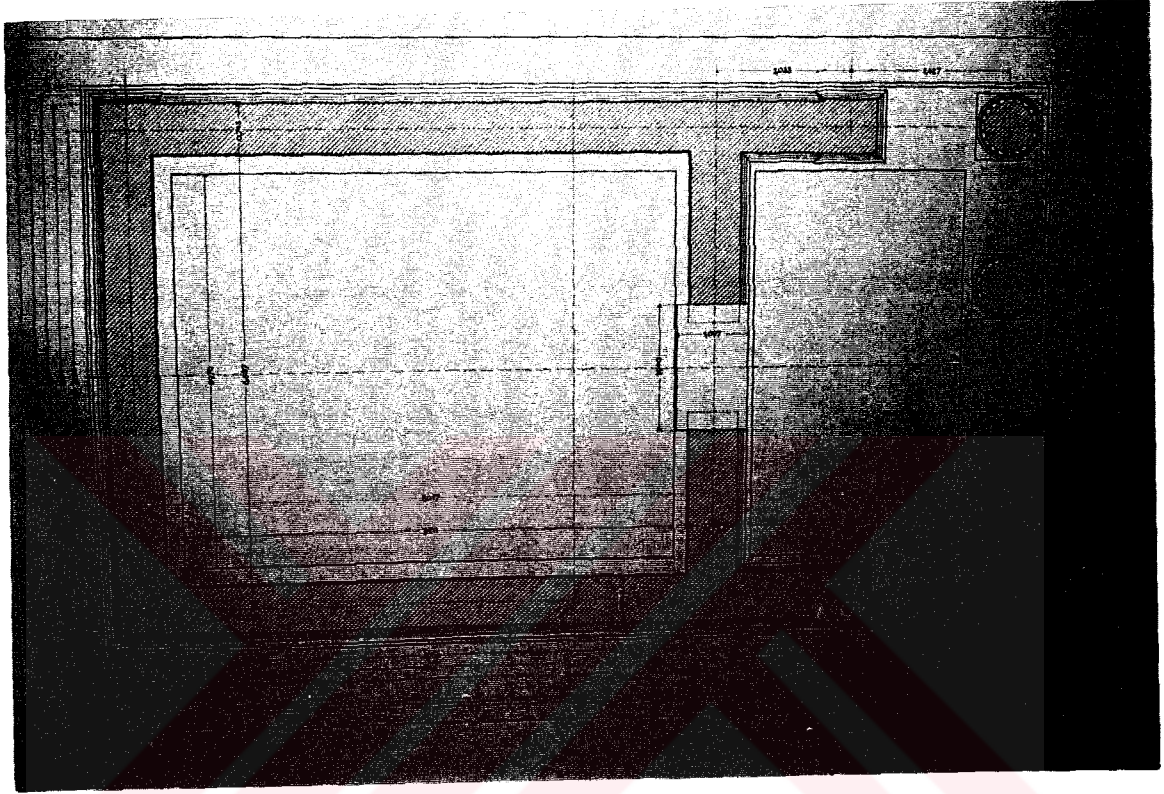
Ek A Türkiye haritası

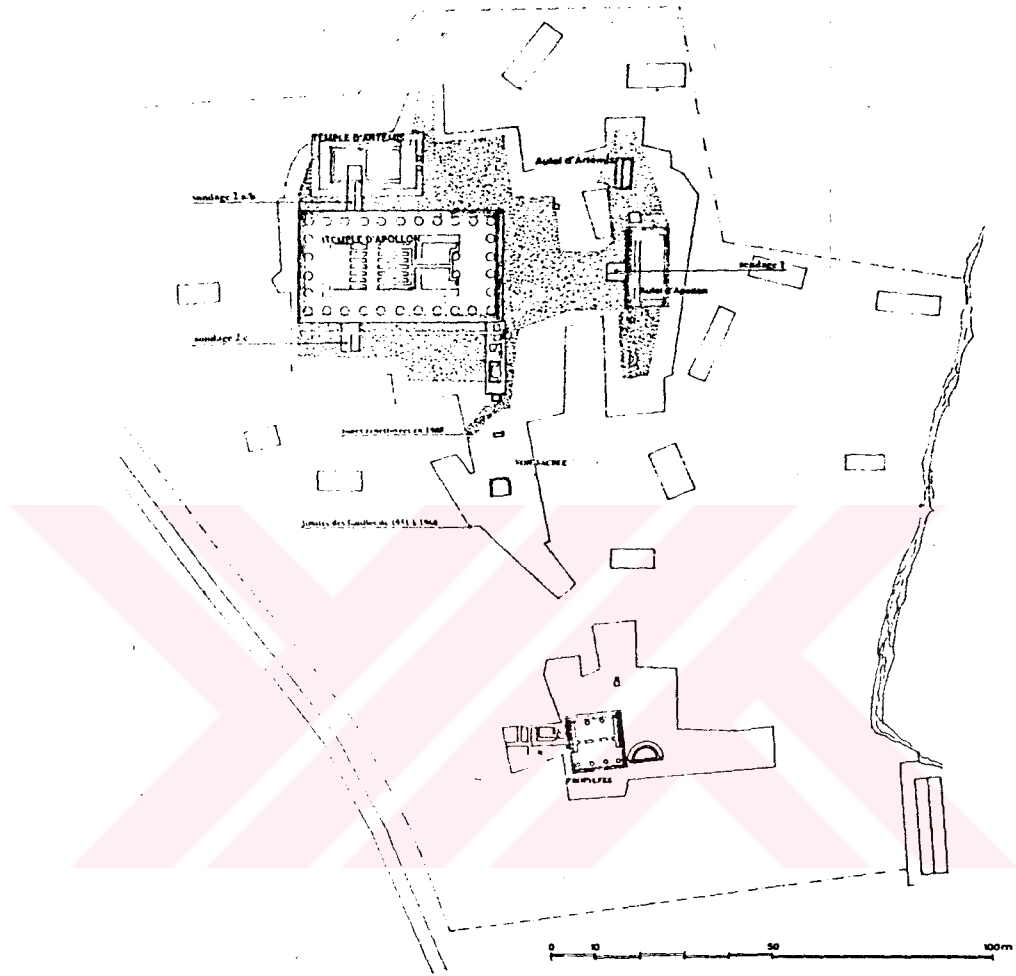
Ek B Didim Arkaik tapınak planı

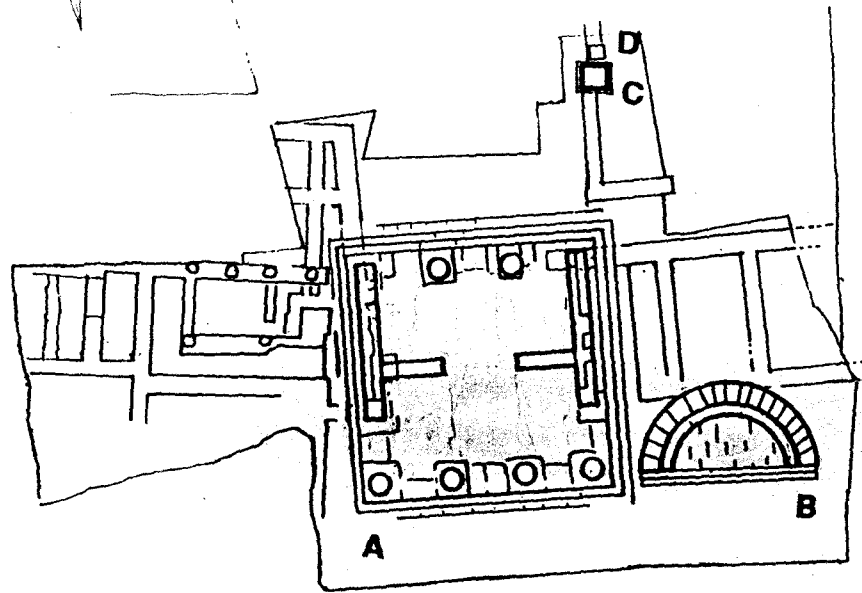
Ek C Hellenistik Didim tapınak planı

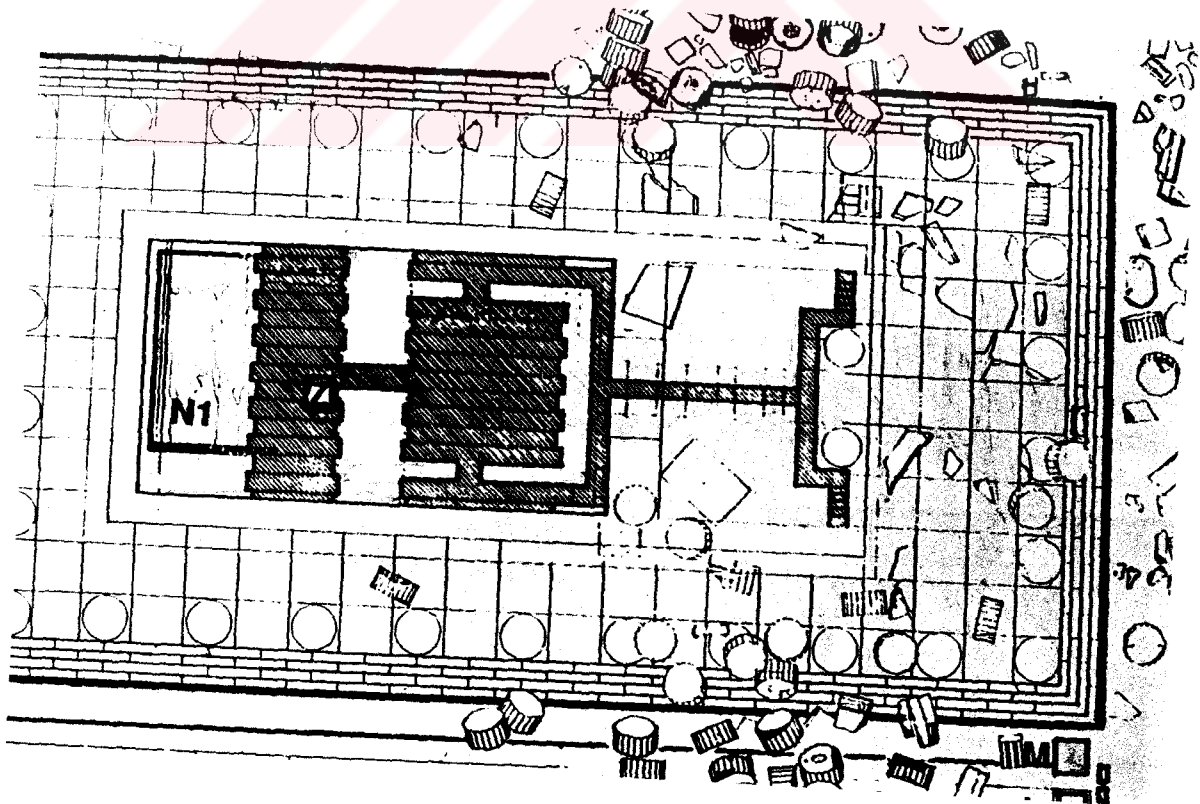
Ek Ç Didim Naiskos planı

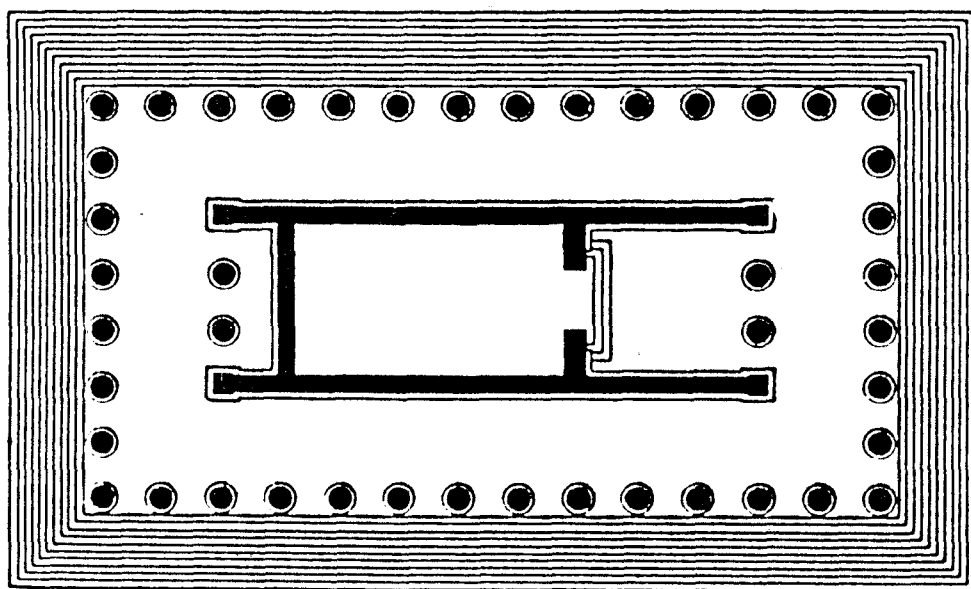
Ek D Klaros durum planı

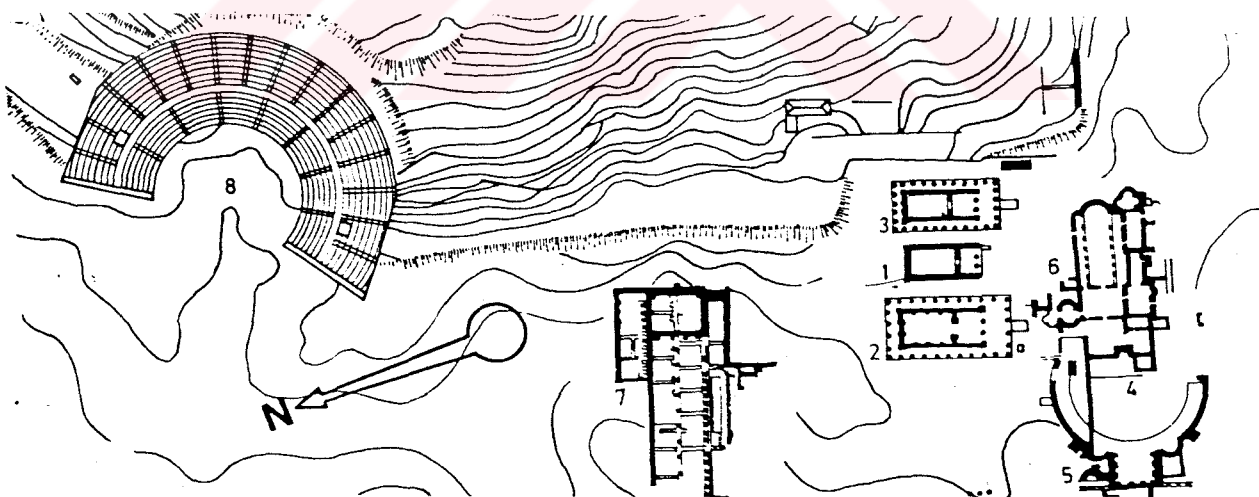
Ek E Klaros propylaea planı

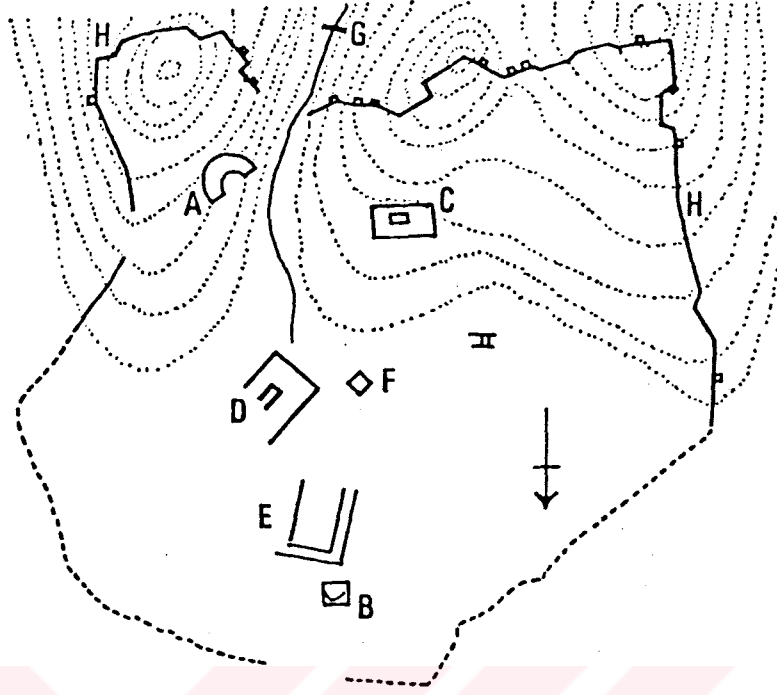
Ek F Klaros tapınak planı

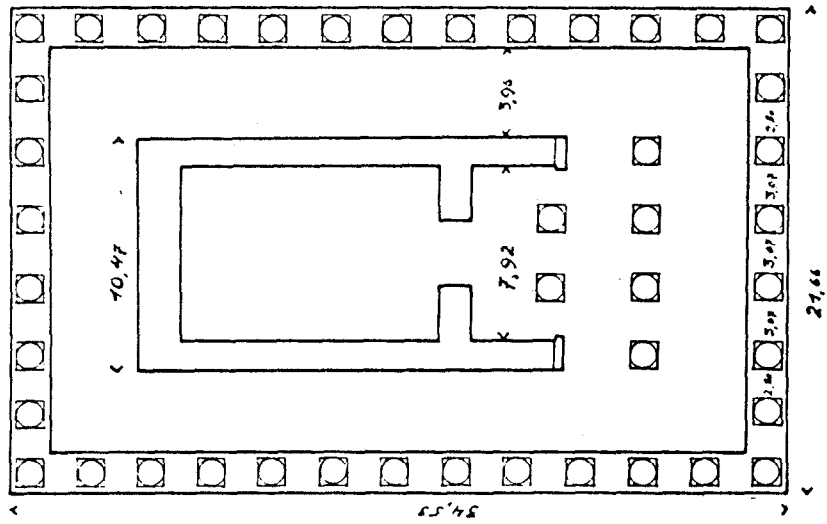
Ek G Chrysa Apollon tapınağı planı.

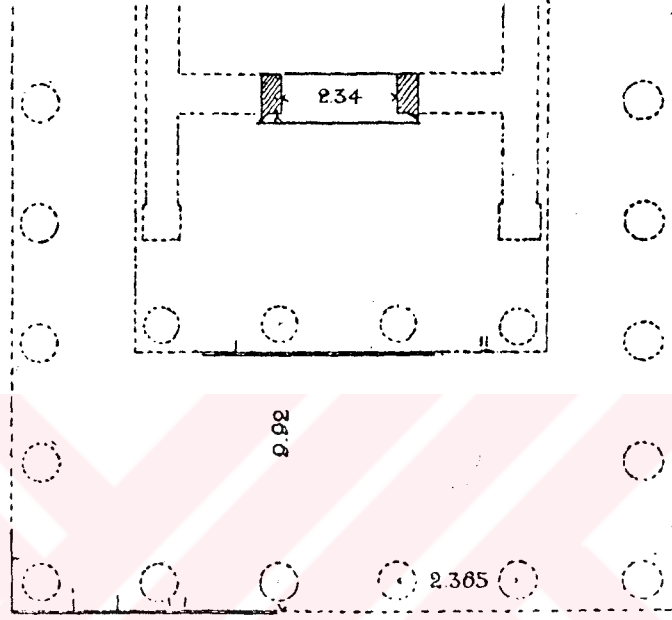
Ek Ğ Letoon kutsal alanı planı

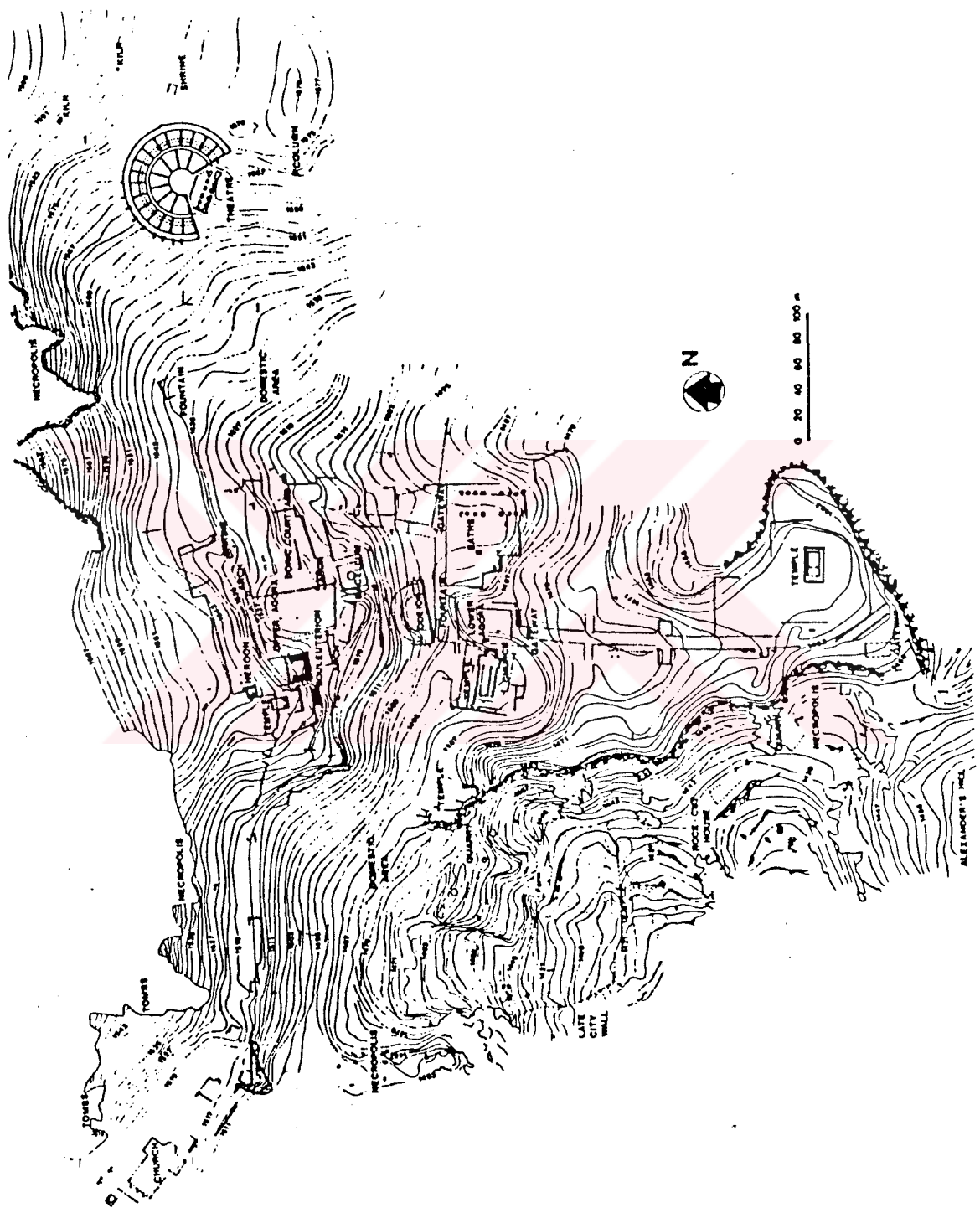
Ek H Alabanda şehir planı

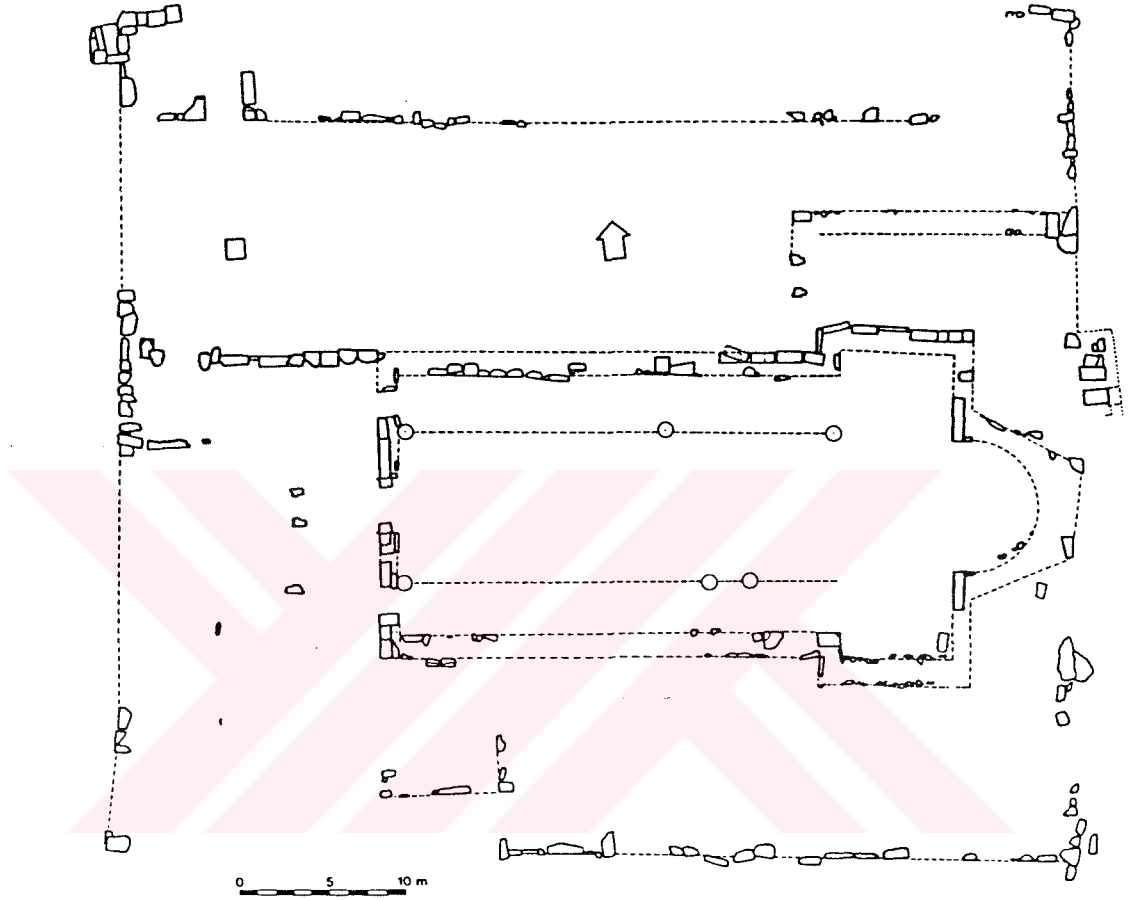
Ek I Alabanda Apollon tapınağı planı

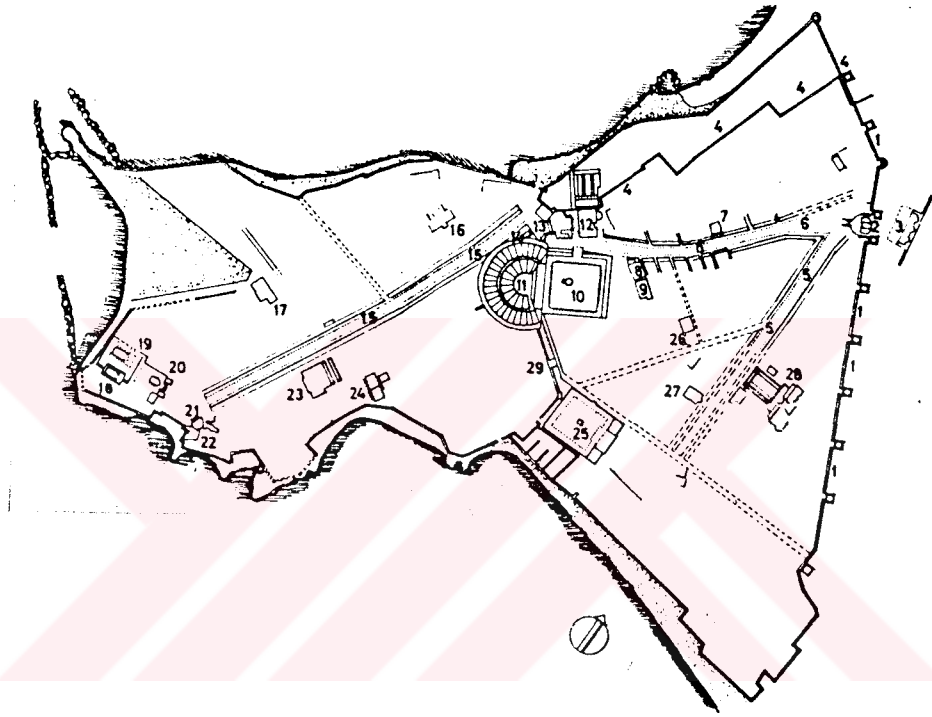
Ek İ Aigai Apollon tapınağı planı

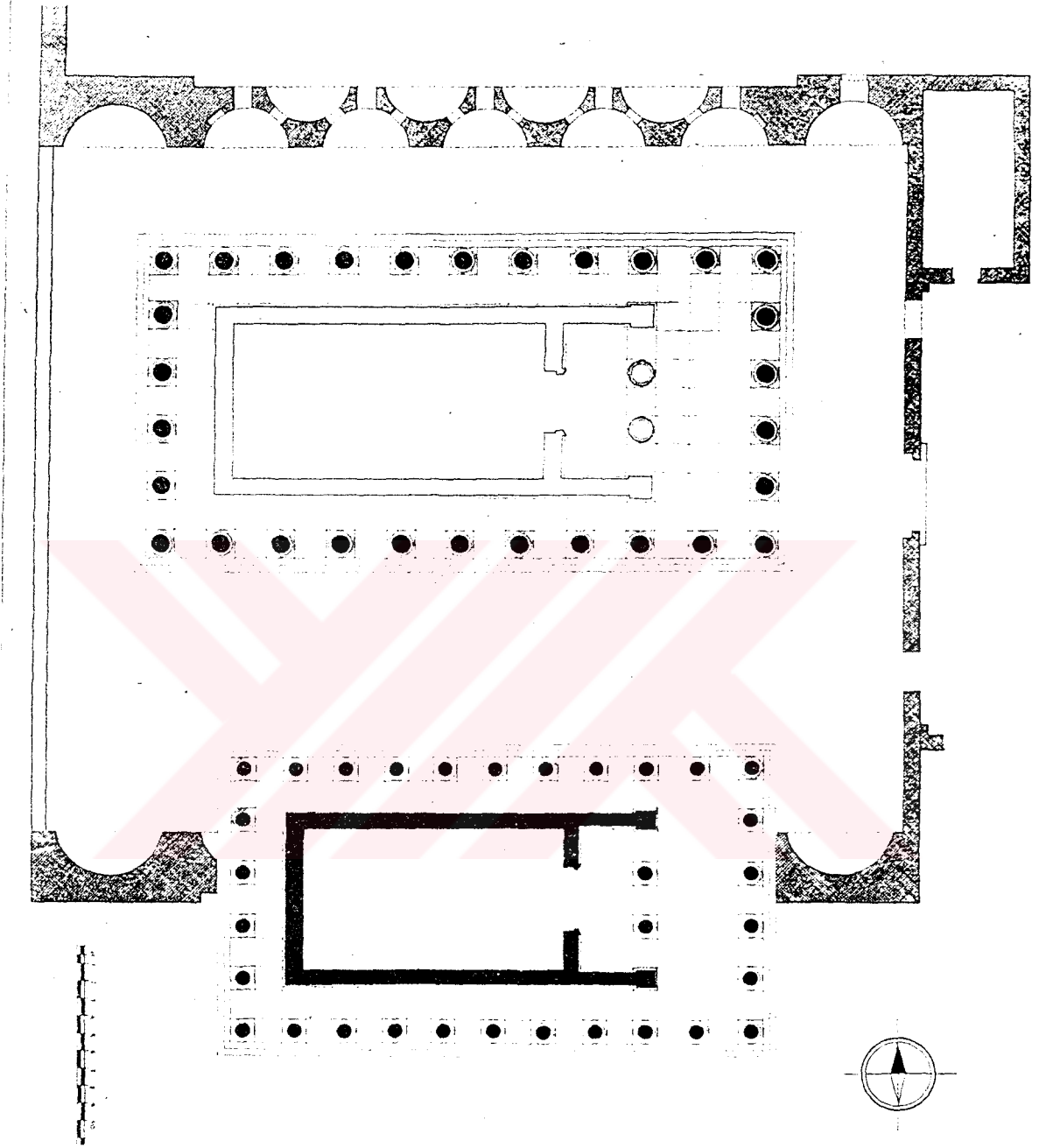
Ek J Sagalassos şehir planı

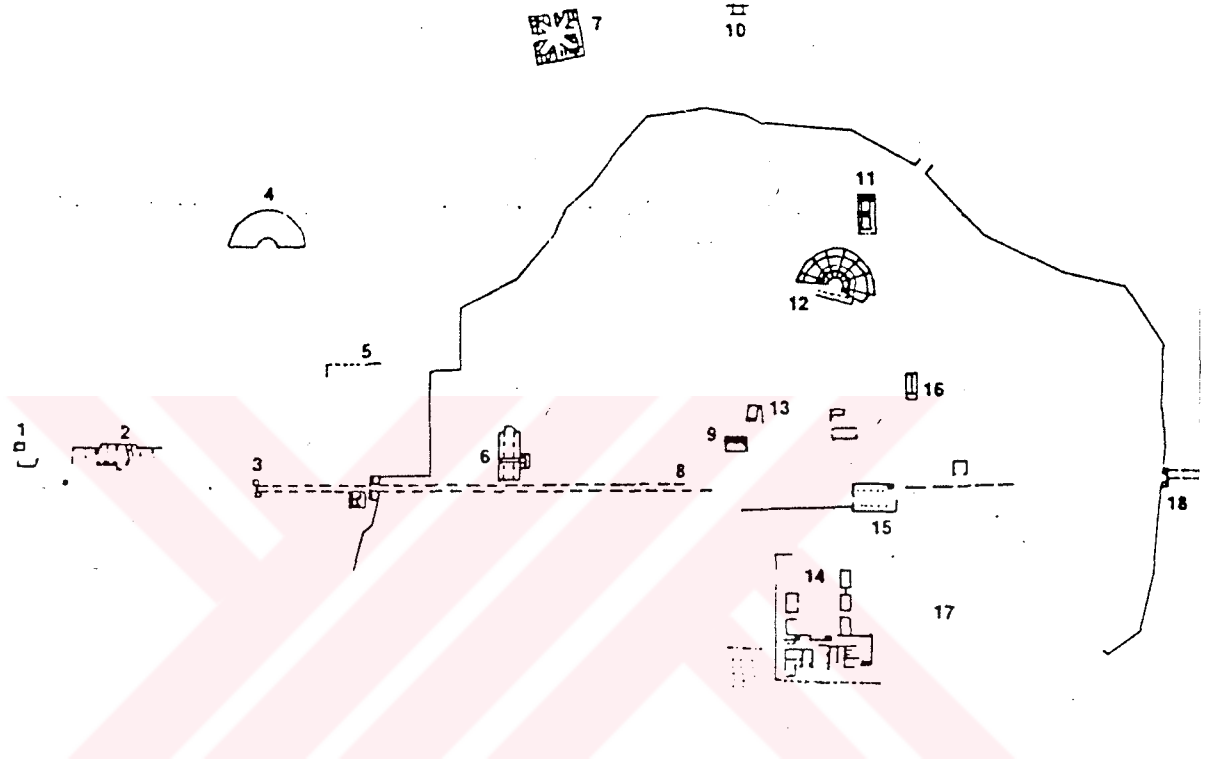
Ek K Sagalassos Apollon tapınağı üzerindeki kilise planı

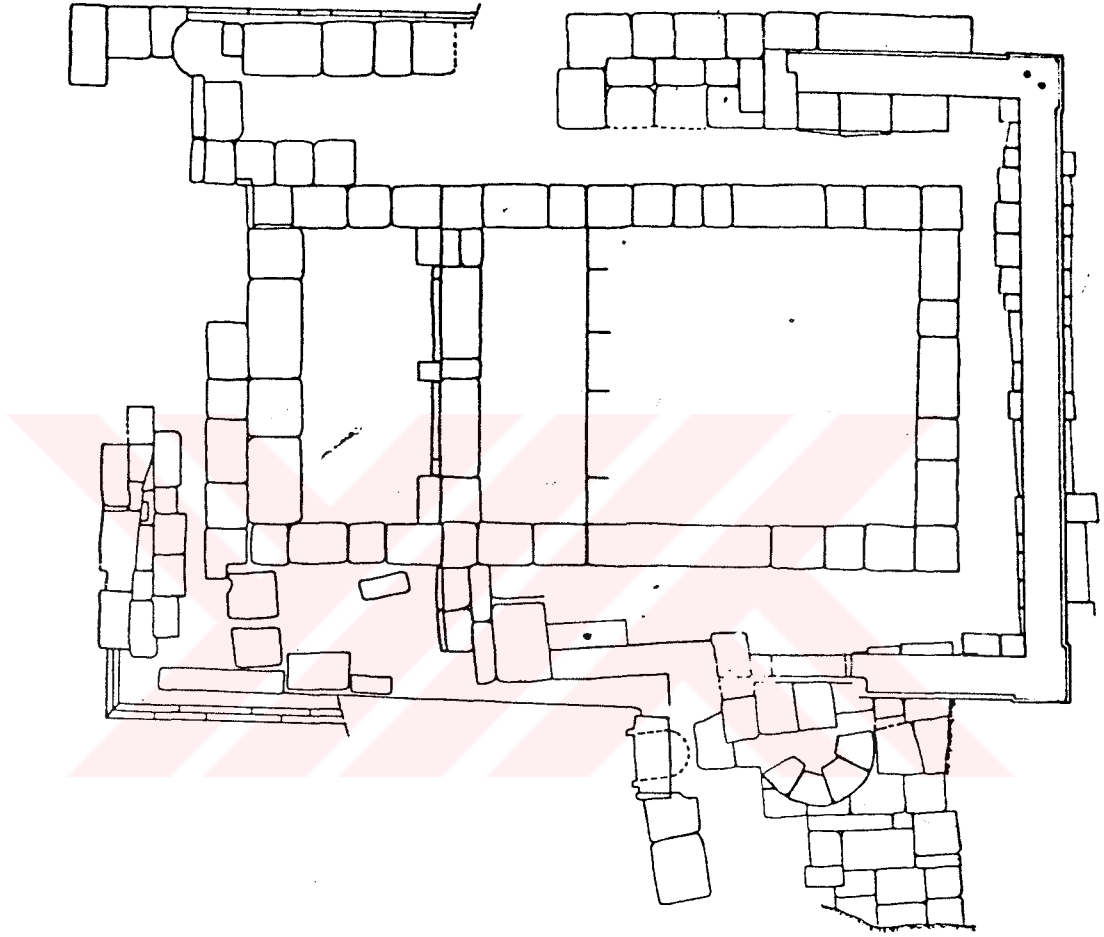
Ek L Side şehir planı

Ek M Side Apollon ve Athena tapınak planları

Ek N Hierapolis şehir planı

Ek O Hierapolis Apollon tapınağı planı

ŞEKİL KAYNAKÇASI

Şekil 2.1-2	Fontenrose, 1959, s.17, 24.
Şekil 2.3	Boardman, 1989, s. 34.
Şekil 2.4	Biers, a.g.e., s.168.
Şekil 2.5	Boardman, 1989, s.17.
Şekil 2.6	Can Kuray özel çekim.
Şekil 2.7	Boardman, 1991, s.189.
Şekil 3.1-3	Can Kuray özel çekim.
Şekil 3.4	Naumann, tarihsiz, s.47.
Şekil 3.5	Wiegant, a.g.e., s.85.
Şekil 3.6	Tuchelt, a.g.e., s.1.
Şekil 3.7-11	Can Kuray özel çekim.
Şekil 3.12	Naumann, tarihsiz, s.38.
Şekil 3.13-19	Can Kuray özel çekim.
Şekil 3.20	Lawrence, a.g.e., s.203.
Şekil 3.21	Wiegant, a.g.e., s.57.
Şekil 3.22-25	Can Kuray özel çekim.
Şekil 3.26	Wiegant, a.g.e., s.66.
Şekil 3.27	Lawrence, a.g.e., s.206.
Şekil 3.28.	Politt, a.g.e., s.239.
Şekil 3.29.	Lawrence, a.g.e., s.204.
Şekil 3.30.	Wiegant, a.g.e., s.68.

- Şekil 4.1-6 Can Kuray özel çekim.
- Şekil 4.7 Geniere, 1993, s.65.
- Şekil 4.8-14 Can Kuray özel çekim.
- Şekil 4.15 Charboneaux, a.g.e., s.45.
- Şekil 4.16-19 Can Kuray özel çekim
- Şekil 4.20 Aslan çimento bağıışı
- Şekil 4.21 Can Kuray özel çekim

EK KAYNAKÇASI

EK A	Akurgal, a.g.e., iç kapak
Ek B	Akurgal, a.g.e., s.224
Ek C	Akurgal, a.g.e., s.226
Ek Ç	Wiegant, a.g.e., s.69.
Ek D	Geniere, 1989, s.331
EK E	Kazı alanı panosu
Ek F	Kazı alanı panosu
Ek G	Dinsmoor, a.g.e., s.372
EK Ğ	Akurgal, a.g.e., s.261
Ek H	Bean, 1971, s.185
Ek I	Schober, a.g.e., s.16
EK İ	Bohn, a.g.e., s.49
Ek J	Walkens, 1989, s.72
Ek K	Walkens, 1990, s.186
Ek L	Akurgal, a.g.e., s.339
Ek M	Mansel, a.g.e., s.122
Ek N	Hierapolis, Net turistlik yayınları, s.2
EK O	Carettoni, a.g.e., s.432

ÖZGEÇMİŞ

1967 yılında İstanbul'da doğdu. Orta okulu Saint Benoit, Liseyi 1986 yılında Ata Koleji'nde bitirdi. 1988 yılında Uludağ Üniversitesi Balıkesir Mühendislik Fakültesi İşletmecilik Bölümü'nden mezun oldu. 1989 yılında London City College'de işletme üzerine eğitim gördü. 1993 yılında Bilkent Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden mezun oldu. Aynı sene İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Sanat Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. İngilizce, Fransızca bilmektedir.